

İçindekiler Tablosu

Terminoloji	2
Siyasal Örgüt ve Kabile Teşkilatı	3
Altın Ordu'nun Siyasi Tarihi	4
Altın Ordu'da İslam Medeniyeti	14
14. Yüzyılda Orda Patrimonisı	19
Kara Ölüm ve Altın Ordu'nun Çöküşü	21
İkinci Altın Ordu	23
Dipnotlar	24

Prof. Dr. Uli SCHAMİLOĞLU

Wisconsin Üniversitesi Madison / A.B.D

ALTIN ORDU

Altın Ordu, Cengiz Han (ölümü 1227) tarafından oğlu Coçi'ye verilmiş olan Batı Avrasya bölgesinde, 13. yüzyılın başlarında Coçi'nin oğlu Batu tarafından kurulmuş olan devlete atfen kullanılan ve günümüz uluslararası bilim çevreleri tarafından kabul gören bir terimdir. Bu devlete, hala gizemini koruyan bazı sebeplerden dolayı 14. yüzyılın ortalarında anarşi hakim oldu.¹ "Altın Ordu" ismi günümüz bilim çevreleri tarafından, Büyük Ordu, Nogay Ordu ile Kazan, Kasım, Kırım, Astrahan ve Sibiry hanlıkları da dahil olmak üzere Altın Ordu devletinin yıkılmasından sonra ortaya çıkan devletler için de kullanılmaktadır. 15.-18. yüzyıllar arasını kapsayan bu dönem, önceki dönem ile karıştırılmaması için "İkinci/Geç Altın Ordu" olarak da isimlendirilebilir.

Bizim "Altın Ordu" olarak bildiğimiz, Sibiry'ya kadar uzanan ve üzerinde göçerlerin, ziraatla uğraşan köylülerin ve yerleşik hayata geçmiş olanların yaşadıkları uçsuz bucaksız bir ülkedir. Bu devlete ait step arazisi, bugünkü Moğolistan ve Kazakistan'dan, Kafkasya'dan Tuna nehrinin ağzına kadar batıya uzanan Karadeniz kıyıları da dahil olmak üzere Moldova'nın berisine kadar olan Kuzey Kafkasya'ya; Transkafkasya'nın kendisi, Orta Asya'daki Harezmi; Ural Dağları; İdil Nehri'nin aşağı bölgeleri ve İdil-Kama'nın birleştiği yerleri kapsamaktaydı. Bu devletin en eski yerleşim merkezi İdil ile Kama nehirlerinin birleştiği bölge boyunca uzanan Bulgar'dır, fakat daha sonra başkent İdil Nehri'nin aşağı ucunda kurularak geliştirilen "Saray" (ya da Saray Batu) olmuştur ve bunu da nehrin daha yukarılarında kurulan "Yeni Saray" (ya da Saray Berke) takip etmiştir. Bu devlet, Venedik, Cenova ve Piza gibi denizcilikle uğraşan ve Kırım ile Karadeniz kıyası boyunca başka yerlerde ticaret kolonileri bulunan İtalyan cumhuriyetleri ile yaptığı yoğun ticaretle zenginleşerek büyümüştür. Altın Ordu, 14. yüzyılda yükselen Türk-İslam kültürüne de ev sahipliği yapmıştır.

Terminoloji

Bu devletin tanıtımına başlamadan önce, 13.-14. yüzyıllara ait olup "Altın Ordu"² adıyla bilinen bu devletin, 13.-14. yüzyıllara ait kaynaklarda bu isimle asla geçmediğini önemle kaydetmek gerekmektedir. "Altın Ordu" ismi büyük olasılıkla ilk kez 16. yüzyılda ya da daha sonra tartışmalı ve muhtemelen de güvenilir olmayan bir Rus kaynağı olan Kazan Tarihi'nde kullanılmıştır. Söz konusu bu kaynakta Kazan Hanlığı "Altın Ordu"'nun (Zlataya orda) devamı olarak tanıtılmaktadır.³ Bu yüzden çağdaş bir terim olan "Altın Ordu" tarihsel anlamda doğru değildir!

Bugün bizim "Altın Ordu" diye adlandırdığımız devlet esasında, her biri kaynaklarda farklı bir isimle tanımlanan iki farklı kısmı kapsamaktadır. Modern bilimsel çevrelerde "Altın Ordu" terimi, Cengiz'in büyük oğlu Coçi'nin (Moğol ulusu) kontrolü altında bulunan ve 1227 yılında erken yaşta ölümü ile bölünen iki bölgenin biri ya da her ikisine atfen kullanılmaktadır. Bu iki kısım için en yaygın kullanılan isim, özellikle de Moğolların kendileri tarafından görevlendirilen yazarlar tarafından Farsça yazılmış olan resmi tarihlerde, doğu isimlendirmesi (mirası) için "Orda patrimonisi" olarak ve batı isimlendirmesi olarak da "Batu Patrimonisi" şeklinde idi. "Coçi Patrimonisi" terimi ise batı patrimonisine ya da iki patrimoninin birleşiminden oluşan tüm topraklara atfen kullanılmaktaydı. Raşididdin'e göre, Orda'nın geçmişi daha eskilere dayanmasına rağmen, Coçi'nin batı patrimonisi (ki Batu tarafından yönetilmekteydi) daha yüksek bir statüye sahipti. Tercih edilecek yoruma göre, bunlar ya aynı devletlerin iki bölümü idi ya da her biri bağımsız bir devleti temsil etmekteydi.

Coçi'nin topraklarının bu pay edilmiş iki parçası için kullanılan diğer bir grup ismin, yani

ALTIN ORDU

"Mavi Ordu" (Türkçe'de Gök Orda) ve "Beyaz Ordu" (Türkçe'de Ak Orda) doğru tanımlanması konusunda da tarihçilikte bir uzlaşma sağlanamamıştır. Rusça kaynaklarda bu isimlere sık sık rastlanmaktadır, Batu'nun batı patrimonisine atfen Belaya Orda "Beyaz Ordu" ve Orda'nın doğu patrimonisine atfen ise Sinyaya Orda "Mavi Ordu" denmektedir. Pek çok bilim adamı (Grekov ve Yakubovskiy'i müteakip) Gök Orda'nın batıya ve Ak Orda'nın ise doğuya yerleştiğini yazmaktadır. Benim görüşüme göre, Ak Orda Batu'nun batı patrimonisi, Gök Orda ise Orda'nın doğu patrimonisiydi. Burada, geleneksel tarih çalışmalarında aşırı şekilde atıflarda bulunulan bir gerçeğe, yani Altın Ordu'nun edebi eserlerinin birisinde Kutb'un Hüsrev ve Şirin'i bulunan ve Tinibek Han'ın hanımı Melike'ye atfen "Ak Orda devleti tahtının güzelliği" atfına dikkat çekeceğim. Değişik kaynaklarda bahse konu olan iki kısım için kullanılan isimler en iyi şekilde aşağıdaki tabloda temsil edilmektedir:

BATI	DOĞU
Sağ el ordusu	Sol el ordusu
Coçi'nin patrimonisi (Batu)	Orda'nın patrimonisi
Ak Orda	Gök Orda
Harezmi ve Kıpçak	
Berke Soyu	
Özbek Soyu	

Açıklığa kavuşturulması gereken diğer bir isim grubu ise "Moğol" ve "Tatar" isimleridir, çünkü Orta Çağ'a ait pek çok kaynaktan Moğollar aynı zamanda "Tatar" olarak da adlandırılmaktadır. "Tatar" isminin, Doğu Moğolistan'da güçlü bir kabile konfederasyonunun ismi olarak sekizinci yüzyıl gibi erken bir tarihte kullanıldığı ispatlanmıştır. Öte yandan, "Moğol" isminin 11. yüzyılın sonlarında varlığını sürdüren bir konfederasyon için kullanıldığı görülmektedir. Bu gruplar 13. yüzyılın başlarından itibaren birbirlerinin rakipleriydiler ve bu "Tatarlar"ın nihai bir şekilde Moğollar tarafından mağlup edilmesine kadar sürdü. Aslında, Latin seyyahlar, Cengiz soyundan gelenlerin "Tatarlar" olarak çağrılmak istemediklerini gözlemlemişlerdir. Ancak, biz de 13.-14. yüzyıllarda "Moğol" isminin kullanımından vazgeçilerek "Tatar" ismi lehine bir gelişmeyi gözlemleyebiliriz. Nihayetinde, bu terim Altın Ordu topraklarına ulaşan Moğol ve Türk halkları için ve bunların yerli Kıpçak Türkleri ile yaptıkları evlilikle oluşan yeni bir etnik grup için kullanılan genel bir isimdir. Yine de, "Umarî"ye göre, Batı Avrasya'nın orijinal Kıpçak Türk nüfusundan bazıları, 14. yüzyılın sonlarına kadar Kuman ya da "Kıpçak" olarak bilinmeye devam etti.

Daha sonraki yüzyıllarda, "Tatar" ismi, pratik bir şekilde, Rus İmparatorluğundaki Slav olmayan bütün halklara atfen kullanılmaya başlandı. Daha sonra ise, 19. yüzyılda modern ulus kimliklerinin yaratıldığı dönem sırasında, "Altın Ordu"nun eski toprakları üzerinde yaşayan Müslüman Türk halkları bu ismi yeniden canlandırdı.⁴

Siyasal Örgüt ve Kabile Teşkilatı

Altın Ordu'nun ve takipçisi olan İkinci Altın Ordu hanlıklarının siyasi ve kabile örgütlenmesinin en önemli boyutu "Dört Bey Sistemi"dir. Bu sistem, 13.-14. yüzyıllardaki Moğol Cihan İmparatorluğu'nun devlet yapısının geleneksel incelemelerinde ihmal

edilmiştir. Bu sistem, 15.-18. yüzyıllar için biraz daha ayrıntılı etüt edilmiş ve bu devletlerin yapılarının karakteristik özelliği olarak tasvir edilmiştir.⁵

İkinci Altın Ordu'da Han, devlet içindeki tek güçlü kişilik değildi. Cengizogulları devletinde ("tebaa" halkların tersi anlamında) "ülke" olarak bilinen hakim "vatandaş" nüfusunun önemli bir kısmını temsil eden dört (daha sonraları bazen beş de olmuştur) yönetici kabilenin temsilcileri de eşit derecede önemliydi. 15.-18. yüzyıllar arasında dört Karaçay Beyleri (13.-14. yüzyıllarda ise bunlar ulus beyleri olarak bilinmektedir) olarak bilinen bu dört yönetici kabilenin liderlerinin oluşturduğu "Devlet Konseyi" Han'ın çıkarlarına taban tabana zıt çıkarlara hizmet edebilmekteydi. Han'ın divanını, kendisi tarafından doğrudan atanan kişiler değil, bu devlet konseyi üyeleri oluşturmaktaydı. Dört-bey sisteminin bu Karaçay beyleri, kendi hiyerarşilerine sahiptiler ve aslarını uzaklaştırma, seçme ve Cengizogulları hanlarının beyaz kilimi üzerindeki törenle rütbe tevcihi aracılığıyla olduğu kadar devletin dış işlerinde ve askeri meselelerinde aktif olarak yer almak suretiyle, bahse konu olan bu devletlerin her birinin yönetiminde önemli bir rol oynamaktaydılar. Bu dört bey tarafından onaylanıncaya kadar han tarafından alınan hiçbir karar meşru sayılmamaktaydı, genellikle belgelerin üzerinde hanın mührünün yanında bu hanların mührü de bulunurdu. Orduyu kontrol edenler de bu dört Karaçay beyinden başkaları değildi. Bu dört Karaçay beylerinin lideri konumunda olan bey (Altın Ordu'da bekler bek ya da "beylerbeyi") bazı zamanlar handan daha güçlü olmakla birlikte, çoğunlukla han kadar güçlüydü.

Han ülkenin fraksiyonlarını birbirlerine karşı kullanabilmekte; güçlü olduğu dönemlerde kabile liderlerinin seçimini etkileyebilmekte, hatta mevcut liderleri öldürtebilmekteydi. Ancak, böyle bir hareket tıpkı bir egemen hükümdarın öldürülmesine teşebbüs etmek gibi büyük riskler taşıyan ve cesaret isteyen bir hareketti. Bu dört Karaçay beyi, ayrıca yabancı hükümdarlarla yazışmalar ve mühürleriyle hanın belgelerini onaylardı. İkinci Altın Ordu döneminde ise, bir de dini Karaçayların oluşturduğu paralel bir kurum bulunmaktaydı.

Var olan bütün belgelere ve aslında devletin en önemli özelliği olmasına rağmen İkinci Altın Ordu devletlerinin sosyo-politik örgütlenmesinin en temel yönlerinden biri olan dört-bey sistemi genel bir kabul görmemiştir. İkinci Altın Ordu'daki dört bey sistemi konusundaki araştırmalara 19. yüzyılda V. V. Vel'yaminov-Zernov öncülük etmesine rağmen, çalışmalarda hala İkinci Altın Ordu'nun ve daha önceki devletlerin yönetim modelinin otokrasi ya da daha netameli olarak da batı modelindeki krallık olduğunu yazmaktadır. Önceki Altın Ordu devletinin kendisinin de örgütlenmesini çözmek için bu sistemin dikkatli bir şekilde incelenmesi önemli bir temel sağlayacaktır. Altın Ordu'nun teşkilatlanması hakkında, ikinci bilgiyi görmezden gelen hiçbir açıklama yeterli kabul edilemez. Ne yazık ki, Altın Ordu hakkındaki eski tarih çalışmalarının tamamı bu kategoriye girmektedir. Bu makalenin yazarı aşağıda 13.-14 yüzyıllarda etkin olan bu sistem üzerinde yoğunlaşacaktır.

Altın Ordu'nun Siyasi Tarihi

1227 yılında Cengiz Han öldüğünde, İrtiş Nehri, Altay Dağları, Kıpçak Stepleri (Deşt-i Kıpçak) ve bu yöndeki ülkelerden oluşan Coçi ulusunun çoğunu fethetme görevi onun oğullarına kalmıştı. Coçi'nin baş hanımı Kongratlı Sorgan'dan olma en büyük oğlu olan Orda, doğu, Gök Orda'nın yöneticisi olarak atanmıştı, annesi Kongratlı Alçi Noyan'ın kızı Öki Fucin olan ikinci oğlu Batu ise batı, Ak Orda'nın yöneticisi olarak atanmıştı. İlhanlı tarihçisi Reşididdin'e göre, Orda kendi topraklarını Batu'dan farklı bir şekilde yönetmekteydi ve Cengiz Han'ın resmi çocukları olan diğer oğlu öldüğünde, Batu bütün

torunlarının en kıdemlisi olarak kabul görmekteydi.

Cengiz Han öldüğü zaman Batu'ya verilmiş olan topraklar üzerinde kurulan sürekli bir Cengizoğulları devleti bulunmamaktaydı (1227). Moğol güçleri, İran üzerinden geçerek Azerbaycan'a, Kafkasların kuzeyindeki steplere ve Cengiz Han'ın orduları ile 1221-1224 yılları arasında yeniden birleşmesinden önce Rusya'nın güneyindeki steplere giderken batı topraklarında kısa bir süreliğine görünmüşlerdir. Ancak 1230'lu yıllarda, Cengiz Han'ın isteğiyle babasının yerini alan Büyük Han Ögedey (1229-1241 yılları arasında yönetimde kalmıştır) yönetimi altında, Batu kendisine verilen toprakları nihai olarak kontrol altına almıştır. Batu'nun orduları kendi patrimonisinin merkezi bölgelerini fethetmiş, Rus prensliklerine boyun eğdirmiş ve Moğol genişlemesinin Orta Avrupa'daki batı sınırlarını teşkil eden Macaristan'a ulaştırmıştır.

Coçi'nin oğlu Batu'nun saltanatı sırasında Coçi patrimonisinin batı yarısındaki gelişmeler hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Daha ziyade, 1236 yılında başlayan nihai seferlerle 1255- Batu'nun 1256 yılında ölümüne kadar geçen dönemde, bir bütün olarak Moğol Cihan İmparatorluğu'ndaki gelişmeler konusunda çok daha fazla bilgiye sahibiz. Batu'nun saltanatı sırasında İmparatorluk kendi patrimonisi üzerinde hala genişlemekteydi ve Batu büyük hanın seçimi sürecinde önemli bir nüfuz edinmişti. Normal olarak, büyük hanın karısı ya da yönetici aile içerisindeki en yaşlı kadın, hanın ölümünden sonra han naibi olurdu. Bu durumda, Ögedey'in dul eşi Töregene Hatun Moğol Cihan İmparatorluğu'nun geçici yöneticisi oldu ve Ögedey'in oğlu Güyük'ün Ögedey'in halefi olarak atanması için kurultayda çaba harcadı. Ögedey'in ölümünü müteakip, Güyük 1246-1248 yılları arasında Büyük han sıfatıyla imparatorluğu yönetti. Ancak, Batu bu seçimden memnun değildi ve 1248 yılında Güyük ölünce, hemen harekete geçerek Toluy'un oğlu Mönğke'nin bir sonraki büyük han olmasını sağladı. Bu destek Coçi soyundan gelenler ile Toluy soyundan gelen aileler arasında uzun yıllar sürecek bir ittifak oluşmasına vesile oldu. Bu ittifak daha sonra Çin'deki Moğol Yüan hanedanı yöneticilerini de kapsayacaktır.

Mönğke'nin büyük hanlığına (1251-1259) denk gelen bir dizi çok önemli olay bulunmaktadır. Mönğke, Hülagü'ye İran'ı, Kubilay'a ise Çin'i fethetmesi emrini verdi. Mönğke, Hülagü'ye İran'ı fethetmek üzere orduları komuta etme emrini verdiğinde, Batu'nun patrimonisi de ordu toplama sisteminin bir parçası olarak asker katkısında bulunmuştur. Batu, Şiban oğlu Balakan ve Coçi oğlu Bo'al oğlu Mingkadur oğlu Tutar'ın yönetimindeki batı patrimonisinden her 10 erkekten 2'sini yardım için göndermiştir. Doğu patrimonisinin yöneticisi durumundaki Orda da büyük oğlu Kuli komutasındaki ordularını göndermiştir.

Bu tarihe kadar, Moğol Cihan İmparatorluğu'nun pek çok ülkesi, doğrudan büyük han tarafından atanan yöneticiler tarafından idare edilmekteydi, ancak henüz daha 13. yüzyılın ikinci yarısında değişik hanlıklar arasındaki ilişkiler bozulmaya başlayacaktı. Bir sonraki büyük han olarak seçilmesinden sonra, Kubilay'ın Çin'e yönelik gerçekleştirdiği seferle birlikte, Moğol Cihan İmparatorluğu'ndaki ayrılık daha da önemli bir faktör haline geldi. Bütün ülkeyi yönetmeye devam edebilmek için uzaklıklar çok fazla olduğundan, her bir devlet kendi bağımsız politikasını geliştirdi. Büyük Han, atadığı yöneticiler aracılığıyla bu bölgeleri yönettiği sürece, bu bölgeler onun doğrudan kontrolü altındaydı, fakat bu noktada dört tane bağımsız Cengizoğullu devletinin varlığı üzerinde düşünmek gerekmektedir: Coçi patrimonisi (Batu ve Orda patrimonilerine bölünmüştür), Çağatay patrimonisi, Hülagü patrimonisi ve Kubilay patrimonisi (aynı zamanda Büyük Han'ın tahtı olmaya da devam etmekteydi). Büyük han değişik hanlıklar üzerinde bir de jure otorite sahibi olmasına

rağmen, Kubilay'ın ölümünden sonra aslında pratikte hiçbir etkiye sahip değildi.

Batu'nun hayatı muhtemelen 1254-1255 yılları civarında sona ermiştir. Ölümünden hemen sonra yerini oğlu Sartak almıştır. Pek çok kaynak Batu'nun henüz yaşarken Sartak'ı halefi olarak hazırladığını göstermektedir, fakat Sartak'ın hayatı konusunda muhtemelen Hıristiyan olduğu dışında çok az ayrıntı bilmekteyiz. Han olmasının hemen akabinde Moğol başkenti Karakorum'daki büyük hanı ziyaretten ülkesine dönerken eceliyle ölmesi yüzünden dolayı Sartak'ın hanlığı çok kısa sürmüştür. Sartak'ın yerini oğlu ya da kardeşi olan Ulagçay almıştır, ancak o da sadece kısa bir süre için (1255-1257 yılları arasında) yönetimde kalmıştır.

Ulagçay'ın ölümünü müteakip, Batu patrimonisinin dördüncü hanı tahta geçişinin tam tarihi bilinmeyen Berke (ölümü 1266) olmuştur. Kaynaklar onun daha önceki kariyerine dair çok az bilgi vermektedir, bu muhtemelen Sartak'ın Batu'nun halefi olarak düşünülmüş olmasından kaynaklanmaktadır. Altın Ordu'nun gelecek yöneticileri arasında İslamı kabul eden ilk kişi Berke olmuştur. Pek çok bilim adamı Berke'nin İslam'a geçişinde Orta Asyalı Sufi lider Kübraviye'li Seyfeddin Baharzi'nin önemli bir rol oynadığını anlatmaktadır.⁶ Şüphesiz bu, Altın Ordu toprakları üzerinde İslam'ın başlangıcı değildir. Çünkü İdil Bulgaristan'ı daha henüz 10. yüzyılın başlarında İslam'ı kabul etmişti. Altın Ordu'nun bir parçası olan Harezm de Moğol öncesi dönemde İslam'ın diğer bir önemli kalesini oluşturmaktaydı.

Altın Ordu'daki Cengizoğulları arasında, uluslar arası planda siyasal ve ticari bir dizi temas gerçekleştiren ilk yönetici de Berke olmuştur. Reşididdin tarafından Berke döneminin en önemli olayı olarak, Batu tarafından İran'daki Hülagü'nün ordularının bir parçasını oluşturmak üzere gönderilen bazı orduları kumanda eden Şiban oğlu Balakan'ın ihanetini göstermektedir. Berke, Hülagü'nün Balakan'ı infaz etmesine müsaade etmiştir, bundan sonra da Batu patrimonisinin diğer liderleri olan Tutar ve Kuli zehirlenmiştir. Bu olay Batu patrimonisi ile İran arasında bu dönemde başlayan husumetlerin sebebi olarak gösterilmektedir. (Üzerinde durulması gereken başka faktörler de olabilir, mesela, bu dönemde gelişen ülkeler ötesi transit ticaret için bu sınır ülkesinin taşıdığı ekonomik önem gibi.) Aynı zamanda, Berke yönetimindeki Batu patrimonisi, o dönemde Memlûk Türk kölemen hanedanı tarafından yönetilen Mısır ile yakın bir ilişkiye girmiştir.

Memlûk Sultanı Baybars 1261-2 yıllarında Berke'ye bir elçi göndererek İran'ın hükümdarı Hülagü'ye karşı bir cihat başlatma önerisinde bulunmuştur. Berke'nin Mısır ve Çağatay Hanlığı lideri Kaydu ile yapmış olduğu ittifaklar yüzünden İran şimdi düşmanlar tarafından kuşatılmış durumda idi ve Moğol Cihan İmparatorluğu'nun birliği ise hızla çözülmekteydi. İlhanlılara karşı sadece Memlûklar değil, Batu patrimonisi de savaşmaktaydı. 1262, 1263 ve 1265 yıllarında İran ile Batu patrimonisi arasında savaşlar oldu. Bu sadece İran'a karşı seferler yapılan bir dönem değildi, aynı zamanda Doğu Avrupa'ya da seferler yapılmaktaydı. Berke'nin saltanatı sırasında, baskak diye bilinen Moğol temsilcilere karşı ayaklanmaların olduğu Polonya ve Rus şehirlerine yönelik seferler yapılmıştır. Bir askeri ve kabile lideri olan Nogay liderliğinde sadece Doğu Avrupa'ya değil, Balkanlara da pek çok askeri sefer düzenlenmiştir. Berke, Hülagü'nün halefi olan İlhanlı hükümdarı Abaga ile bir savaş sırasında 1265-1266 yılında Terek nehri boyunda öldü.

Berke'nin han olarak seçilmesi ile ilgili bilgiler bulunmaktadır ve bu bilgiler, daha erken değilse bile, henüz 13. yüzyılın ortalarında hanın kolektif seçimi için bir mekanizmanın var olduğunu ispatlamaktadır. Mesela, Arapça kaynaklarda geçen bir metinde "devletin

halkı” Berke lehine Tudan’ın adaylığına muhalefet etti demektedir. Bu tür bilgiler, Reşidüddin’in resmi raporlarında belirtilen ve sadece basitçe Berke’nin Batu’nun yerine geçtiğinin ifade edildiği bilgilerin çok ötesindedir. Memlûk kaynaklarında yer alan benzer bir ifade de, "yönetici kabilelerin" liderlerinin, yeni bir hanın seçiminde birden fazla aday arasından bir seçim yaptığına dair görüşle aynı çizgidedir. Ne yazık ki, Memlûk kaynakları 13. yüzyılın ilk yarısı için bu tür ayrıntılardan çok kısıtlı miktarda vermektedir.

13. yüzyılın ikinci yarısının kalan kısmında, Batu patrimonisinde bir dizi yönetici daha bulunmaktadır. Berke’yi Reşidüddin’e göre, Batu’nun oğlu Tokokan’ın ikinci oğlu olan Mengü Temür (1266-1280 yılları arasında yönetimde kalmıştır) takip etmiştir. Mengü Temür Memlûk devleti ile diplomatik ilişkilerini sürdürmüş, İlhanlılarla barış yapmış, Bizans Paleologlarıyla dostane bir ilişki sürdürmüş, ve Çağatay Hanlığı’na müdahale etmiştir. Annesinin ismi bilinmemesine rağmen, Mengü Temür’ün üç baş hanımının isimlerini biliyoruz:

Kongratlı Ölcey, Üşinli Sultan Hatun ve kabile bağlantısını bilmediğimiz Kutukuy Hatun.

Mengü Temür’ün saltanatının bitmesini müteakip, Tokokan’ın üçüncü oğlu ve bir önceki han olan Mengü Temür’ün kardeşi olan Töde Mengü’nün (1280-1287 yılları arasında saltanat sürmüştür) yönetimi sırasında bölücü bir iç siyaset dönemi başlamıştır. 1280-1287 yılları arasında saltanat süren Töde Mengü hakkında çok fazla bir şey bilmiyoruz. Daha önce Nogay’ın yaptığı gibi o da sadece Bulgaristan’a değil Macaristan ve Polonya’ya da seferler düzenlemiştir. Töde Mengü ayrıca, kendisinin selefi için gönderilen ama kendi iktidarının ilk yıllarında başlayan Mısır ile diplomatik temsilci değişimlerini devam ettirmiştir. Töde Mengü’nün kariyeri onun muhtemelen mistik İslam’a olan ilgisiyle de dikkat çekmektedir, Arapça kaynaklara göre o, sessiz bir inziva hayatı için hanlık görevini bırakarak emekli olmaya karar vermiştir. Ancak, Reşidüddin’e göre, bir önceki han Mengü Temür’ün Tölebuga da dahil olmak üzere oğulları han seçiminden tatmin olmamışlar ve Töde Mengü’yü alaşağı etmişlerdir. Tölebuga (1287-1290 yılları arasında yönetimde kalmıştır) Töde Mengü’nün yerine geçmiştir, ancak hanın bu pozisyonu uzun sürmemiştir. Tölebuga da kendi isteğinin aksine görevinden uzaklaştırılmıştır. Mengü Temür’ün bir diğer oğlu ve bir sonraki han olan Tokta (1290-1313 yılları arasında hüküm sürmüştür) kendi hayatından endişe ettiğinden meşhur emir Nogay ile Tölebuga’yı pusuya düşürerek öldürmek konusunda bir anlaşmaya varmıştı.

13. yüzyılın ikinci yarısında ancak Cengiz Han’ın oğlu Coçi’nin oğlu Bo’al’ın oğlu Nogay’ın kariyerine dair var olan deliller Altın Ordu’daki "dört-bey sitemi" içindeki bir figüre dair ayrıntılı bir tartışma sunmaktadır. 13. yüzyılın ikinci yarısında bir dizi hanın seçilmesi ve görevden uzaklaştırılmasındaki rolü de dahil olmak üzere Nogay’ın önemi hakkında uzun bir kayıt bulunmaktadır. Onun kariyerine dair kaynak malzemenin bolluğu, aynı zamanda, onun kariyerini ele alan önemli miktarda ikincil bir literatürün varlığı anlamına da gelmektedir. Altın Ordu’nun erken dönemini çalışan pek çok araştırmacının canını sıkan bir başka yöne ise, Nogay’ın aynı zamanda Slav kaynaklarında Çar olarak anılmasıdır, oysa İslami kaynaklarda yalnızca bir ordu komutanı olarak tarif edilmektedir. Sadece, Cengiz’in soyundan gelenlerin kurdukları devletlerin Batılı anlamda bir krallık olduklarını empoze etmeye çalışan bir dizi bilim adamının kafasını karıştıran bu değişik tanımlama ve tasvire rağmen, 15.-18. yüzyıllar için tasvir edilen dört kabile liderinin rolüne de uyan Nogay’ın kariyeri, burada, 13.-14 yüzyıllardaki Altın Ordu’da bulunan bir tarihi figürün ilk örneği olarak hizmet görebilir.

Bir kısım kaynaklar, Nogay'ın belki Batu Han dönemi (1237-1255) kadar erken bir tarihte bir ordu lideri olduğunu göstermesine rağmen, kaynakların ağırlıklı çoğunluğu onun Berke (1255-1266) döneminde sivrildiğini göstermektedir. Reşidüddin, Nogay'ı hem Batu, hem de Berke yönetimi altında bir ordu komutanı olarak tanımlamaktadır. Reşidüddin ayrıca onu Altın Ordu ordusunun sağ kanadının başı olarak tasvir etmektedir. Arapça Memlûk kaynakları da, Nogay'ın kariyerinin askeri boyutunu ele almaktadır, ancak bu kaynaklar Farsça kaynaklardan farklı bir dizi terminoloji kullanmaktadır. İbni Haldun'a göre, Nogay, Hülagü'nün halefi İlhan Abaga'ya (1265-1281 yılları arasında hüküm sürmüştür) karşı düzenlediği sefer sırasında Berke'nin takdiri ile yükseldi. Kaynaklara göre, Berke onu Abaka'ya karşı gönderdiği bir ordunun başına getirdi. Aynı kaynaklar, Abaga'ya karşı kazandığı zaferlerden sonra Berke'nin Nogay'ı birkaç tümenin (her biri 10.000 kişiden oluşan birlik) başına getirdiğine dair daha fazla ayrıntı vermektedir.

Bu kaynaklar, onu bu seferlerle alakalı bir ordu komutanı olarak tasvir ederken, Yesüntay ismindeki diğer bir askeri lideri de onun yardımcısı olarak göstermektedirler. Başka kaynaklar ise, Mengü Temür'ün (1269-1280) saltanatı altında, 1270 yılında, Nogay'ın hiçbir ordunun lideri olmadığı halde Berke'nin ailesinin toprakları üzerindeki ordu liderlerinin en büyüğü olduğunu kaydetmektedir. Nogay'ın 1299-1300 yılı civarında öldüğünü düşünecek olursak, bunun aslında bir askeri rol oynamak için ya da hatta o devirde yaşıyor olabilmek için çok uzun bir süre olduğu görülecektir. Ancak, kaynaklar onun çok uzun bir hayat sürdürdüğünü doğrulamaktadır. Bütün kaynakların tutarlı bir şekilde aynı kişiden bahsetmesi (genellikle doğru verilen şecereyi baz alarak, iki ayrı Nogay olabileceğine dair önermelerin hilafına bir kanıt ağırlık kazandırmaktadır.

Nogay, ayrıca Altın Ordu'nun diplomatik ilişkilerinde de önemli bir role sahipti. Ona atfedilen önem ve saygı, Altın Ordu ile Memlûk devleti arasında yapılan diplomatik değişimlerin protokollerinden açıkça görülebilir. Memlûk hükümdarı tarafından 1282 yılında kuzeye gönderilen ve "Hükümdar" Mengü Temür'e sunulacak olan hediye listesinde Nogay'ın ismi ikinci sırada yer almaktadır; Nogay'ı ise şunlar takip etmektedir: "hükümdar" Ökeci ("Hükümdar" Mengü Temür'ün kardeşi); Töde Mengü, daha sonra tahtı ele geçirecek olan Mengü Temür'ün kardeşi; Tölebuga (Mengü Temür'ün kardeşi); hatunlardan Çiçek Hatun, Tötlin Hatun, Tatyun Hatun, Sultan Hatun ve Kutlu Hatun; sol kanat emiri Mavu (ya da Ma'u) ve sağ kanat emiri Tayra; Kutluk (Ökeci'nin karısı); ve son olarak da Sultan Ziyaeddin bin İzzeddin (Rum hükümdarı) . Bu listenin bir diğer versiyonu bir miktar daha da daraltılmış ve farklı bir sıralamayla yapılmıştır. Bu liste hanedan üyelerini öncelikli olarak sıralamış ve Nogay için ayrılan bölümde ise "onlar arasında bir lider ve şöhret sahibi olduğu için" ifadesi yer almıştır. Bir başka elçinin anlattıklarına göre, 1283-4 yılında kuzeye, yani Töde Mengü, Nogay ve Kaydu'ya (Çağatay Hanlığı Hükümdarı) elçiler gönderilmiştir.

Bu kaynaklarda Nogay'ın kendi "yönetici kabilesi"nin lideri olduğuna dair de pek çok metin bulunmaktadır. Han'ın bir tehdidiyle karşılaştığında kendi halkı ile istişare ettiğinden bahsedilmektedir. İbni Haldun'a göre, Nogay kuzey ülkelerinde bir grubun hükümdarı idi ve Coçi Han'ın soyundan gelen hükümdarlar üzerinde kontrole sahipti. Daha ileri gidilerek, O'nun, kuzey ülkelerindeki pek çok Tatar'ın yönetimini elinde tuttuğu ifade edilmektedir. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, burada anılan birkaç referans, İkinci Altın Ordu'ya dair bilgilerden daha az yetersiz değildir.

Nogay'ın kariyerine ve bir dizi hükümdarın kaderine karar verilmesindeki rolüne dair en ayrıntılı ve dramatik kanıtlar Memlûk kaynaklarında bulunmaktadır. İbni Haldun'a göre,

Nogay Coçi Han'ın soyundan gelen hükümdarlar üzerinde kontrole sahipti. Bu bilginin diğer bir versiyonu da "Ayni"de bulunmakta ve şöyle demektedir; bir zaman sonra Nogay çok daha önemli bir kişilik haline geldi ve "hanlar arasında kabul edilir" oldu. Birçok bilim adamı neslinin kafasını karıştıran, Nogay'ın oynadığı role dair iki özel dönemi Han Tölebuga'nın Tokta (1291-1312 yılları arasında hüküm sürmüştür) tarafından devrilmesinde ve daha sonra da Tokta'nın alaşağı edilmesinde oynadığı roldür. Bu hikayelerin her ikisi de kaynaklarda oldukça iyi belgelenmiştir ve nesiller boyu bilim adamları bu döneme dair kayıtları didik didik inceleyip Altın Ordu'da "iç savaş" olarak atıfta bulunulan gelişmeleri açıklamaya gayret etmişlerdir. Bunları, Cengiz soyundan gelen han ile, bu döneme dair benim gördüğüm, yönetici kabilelerin liderliği için verilen sürekli mücadelenin fevkalade bir örneği olarak tekrar etmeye değer.

Töde Mengü'nün (1280-1287) yerine Tölebuga geçer geçmez, Tölebuga ile Nogay arasında, pek çok kaynakta bir hikaye aracılığıyla anlatılan bir gerilim kaynağı oluştu. Bu hikayeye göre, Tölebuga Krakow seferine Nogay'ı da davet etti ve bu seferden yeterince tatmin oldular. Ancak, kış döneminde evlerine dönerken hava koşulları çok kötüleşti. Tölebuga memleketine çok daha güç koşullara sahip bir rotayı takip ederek döndü, bu kötü koşullar yüzünden ordusunun önemli bir kısmı açlıktan kırıldı. Kayıtların bu kısmının gerçek mi yoksa kurgu mu olduğuna dair elde bilgi olmamasına rağmen, kaynaklar Tölebuga'nın neden Nogay'a karşı savaşmaya karar verdiğini açıklamakta bunu kullanıyorlar.

Kaynaklar ayrıca, Tölebuga'nın annesinin aracılığıyla ikisi için özel bir toplantı ayarlandığından bahsetmekte, ancak oldukça zeki ve çok tecrübeli olan yaşlı Nogay, desteklerini almak üzere bir önceki han olan Töde Mengü'nün bazı oğullarıyla görüştü. Neticede, toplantı sırasında, Tölebuga'nın yanında oğullarından bazıları olmasına rağmen, Nogay'ın destekçileri fark ettirmeksizin Tölebuga'yı kuşatmayı başardı, Tölebuga bunu fark ettiğinde artık iş işten çoktan geçmişti. Töde Mengü'nün en büyük oğlu olan Tokta, Tölebuga'yı ve rakip gördüğü kendi kardeşlerini öldürdü.

Bu olayları müteakip Tokta 1291 yılında tahta oturdu. Nogay egemenliği ona devretti, Tokta ve onunla işbirliği yapan kardeşlerini hükümdar olarak atadı. Diğer bir kaynağa göre, Tölebuga ve beş kardeşi, yani Mönge Temür'ün bütün oğulları öldürülünce, Nogay Tokta'yı ülkenin tahtına oturttu ve Tokta'nın devletinin yönetimini üstlendi ve kendisine katılan kardeşleri arasında geriye kalan her kim varsa ona teslim etti. Onlara yeterince güven duyar hale geldikten sonra Nogay'ın Tokta'ya "Bunlar senin kardeşlerin ve senin hizmetindeler" dediği varsayılmaktadır. Nogay daha sonra kendi konumuna dönmüştür, fakat daha önce kendisine karşı ittifak yapan emirleri kolay kolay unutmamıştır. Bir noktada, Nogay karısını Tokta'ya göndererek, Tokta'nın yolu üzerinde pek çok pürüz gördüğünü ve bu pürüzlerin de Nogay'a karşı Tölebuga ile ittifak yapan emirler tarafından oluşturulduğu mesajını ilettili. Tokta, bu mesaja cevap olarak, bu emirleri tek tek öldürdü. Daha sonra, Tokta'nın Mengü Temür ile birlikte devleti yönetmiş olan ve Tölebuga sarayında olduğu kadar onun öldürülmesinde de önemli bir rolü olan kendi annesinin müdahalesine canı sıkıldı. Burada Tokta'ya yardım eden yine Nogay oldu ve Tokta adına onun annesini ve koruması altında bulunan sadık emiri Baytara'yı öldürdü.

1293-1294 yıllarında Tokta ile Nogay arasındaki ilişkiler dostça olmasına rağmen, bu ilişkilerin 1297-1298 yıllarında husumete dönüştüğüne dair bilgiler bulunmaktadır. Bu düşmanlık için değişik sebepler vardı ve kaynaklara göre bu düşmanlıkta önemli bir unsuru, Nogay'ın daha önceden bahsettiğimiz karısı Baylak Hatun'un Cöke ve Teke adlı iki

oğlundan korkması ve hanı onlara karşı yanına çekmesiydi. Diğer bir sebep de, bazı emirlerin Tokta'yı terk ederek Nogay'ın hizmetine girmesi, hatta bunlardan birinin Nogay'ın kızıyla evlenmiş olmasıydı. Bu emirleri kendisine teslim etmesine dair talebini geri çeviren Nogay'a cevap olarak Tokta'nın Nogay'a gönderdiği mesajı, Nogay kabilenin yaşlıları ile bir toplantı yaparak tartıştı. Atlarına Don Nehri'nde (tahminen Altın Ordu başkentine yakın olduğundan) su içirmek istediğini içeren Nogay'ın Tokta'ya cevabi mesajından sonra her iki taraf da savaş hazırlıklarına başladı. Netice olarak, daha önceki bir bölümde bahsettiğim gibi, Nogay'ın durumunun bu kadar güçlü olması, muhtemelen kontrolünde bulunan Kırım'dan elde ettiği büyük gelirlerden kaynaklanmaktaydı.

Kaynaklar, ayrıca, Nogay'ın "Berke ailesi" (Altın Ordu ülkesi anlamında kullanılmaktadır) üzerinde de baskın bir güç olduğundan bahsetmektedir, hoşlandığı kişiyi tahta geçirmekte, hoşlanmadıklarını alaşağı etmekteydi, istediğini istediği yere atamaktaydı. Nogay bu rolünün sürmesini istiyordu, fakat bu Tokta'nın çıkarlarına uymuyordu. Neticede, Tokta ile Nogay savaş meydanında karşı karşıya geldiklerinde, Nogay'ın orduları Tokta'nın güçlerini darma dağın etti, fakat kaçmakta olan düşmanın takip edilmesine müsaade etmedi. Yeniden ittifak kurulmasından sonra iki taraf 1299-1300 yılında tekrar buluştu. Hikayeyi ve Nogay'ın yaşamını sona erdirmek için, bir Rus Nogay'a yaklaşarak onu öldürdü, ama böylesine çok önemli bir şahsiyeti öldürmeye cesaret edebildiği için Tokta da Rus'u öldürdü. Yani son, kimin han olacağına karar veren "yönetici kabilelerin" liderlerinin başının rolünün bir klasik tasviri i, ya da tam tersi olmalıydı.

13. yüzyılda dört yönetici kabilenin ya da dört ulus beyinin varlığını ispatlamaya en çok yaklaşan, ölümünden kısa bir süre önce, 1299 yılında, Nogay'ın Kırım şehri Sudak'a saldırdığından bahseden Mufaddal'daki sorunlu metindir. Genelde güvenilir olan Tizengauzen'in tercümeleri, bu vakada, söz konusu döneme dair hem bu metni, hem de diğer kaynakları tamamen yanlış temsil etmektedir. Bu pasajın Tizengauzen tarafından yapılan tercümesine göre, Berke hanedanının tahtında "hükümdar" olarak bulunan Nogay Kırım şehri Sudak'a gelmiştir. Kendisine destek verenleri şehirden ayrılmaya davet etmiş ve bu davete uyan şehrin nüfusunun yaklaşık üçte biri şehri terk etmiş ve Nogay, nüfusun geriye kalan kısmı ile birlikte şehri yok etmiştir. Bu yıkımın sebebi, Sudak'ın gelirlerinin aralarında Mısır ile diplomatik ilişkileri bulunan Tokta'nın da olduğu dört "hükümdar" tarafından bölüşülmesiydi. Ayrıca, ortakları (bu geliri paylaştığı kişiler) gelirin bölüşümü sırasında yardımcılara saldırmışlardı. Aslında, kaynağın bu tercümesi yanıltıcıdır. Bunun yerine, bu her iki ismi de Nogay şeklinde (Blochet tarafından hazırlanan Mufaddal basımında olduğu gibi) okumak gerekir. Bu yüzden, gelirleri paylaşan "hükümdarlar"dan biri Nogay'ın kendisidir.

Aynı kaynak, Kırım'a saldırı düzenleyen de Nogay'ın kendisi olduğunu doğrulamaktadır. Bu hikaye Rükneddin Baybars tarafından biraz farklı anlatılmakta ve kendisi kuzeyde Tokta ile savaşırken kızının oğlu (torunu) Aktacı'yı vergi toplamak üzere Kırım'a gönderdiği ifade edilmektedir. Bu torunun vergi toplamaya gittiği halk tarafından öldürülmesi üzerine Nogay, torununun intikamını almak üzere ordularını Kırım'a göndermiştir. Nogay'ın Kırım'ı zaamet olarak verdiği torununun ismi hariç, İbni Haldun da benzer bir hikaye anlatmaktadır ve söz konusu torundan Karaca diye bahsetmektedir.

Bu vaka, Tizengauzen'in Tokta ve diğer "hükümdarlar"ın geliri paylaşmasından dolayı saldırdığı şeklindeki tezinden daha iyi bir sebep olarak kabul edilmelidir. Her şeyden önce, bu tür bir açıklama diğer üç "hükümdarın" kimler olduğuna bir açıklık getirmemektedir. Ayrıca, Nogay da dahil olmak üzere Kırım'ın yöneticilerinin genellikle "hükümdarlar" olarak

anılmasını görmezden gelmektedir. Bu yüzden, bu metin gelirlerin bu dönemde nasıl paylaşıldığının muhtemel bir örneğidir. Nogay'ın Kırım üzerinde kontrole sahip bir hükümdar olarak tasvir edilmesi, onun bir ulus beyi olduğuna ve Altın Ordu'nun önemli bir bölümünü yönettiğine dair görüşü desteklemektedir. Bu nokta, daha sonra Kırım'da üslenmiş olarak bilinen "yönetici kabileler" in diğer liderleri için de söylenebilir.

Nogay'ın ölümünden sonra oğulları arasında mücadele başladı. Kaynaklarda bulunan, bu olayların gelişimine dair kayıtlarda, Nogay'ın oğullarından biri olan Cöke'nin Tunguz adında bir "yardımcısı" olduğu, ancak bu yardımcının daha sonra saf değiştirerek Nogay'ın damadı Müncük oğlu Taz ile ittifaka girdiği kaydedilmektedir. Taz ve Tunguz'un Özbek'i devirmeyi denedikleri de bilinmektedir. Bu, Nogay'ın soyundan gelenlerin "yönetici kabileyi" sürdürmeye çalıştıklarını ve bu "yönetici kabile" içinde liderlik rolünü üstlenmek istediklerini göstermektedir. Bu anlatımlar bağlamında, Yansi gibi tümenlerin diğer liderlerinden de (Tokta'nın Yansi'nin kardeşi Abacı ile aynı makama atadığı) bahsedilmektedir. Mevzubahis olan bu kişiler de ordu komutanları ve Nogay'ın arkadaşları olarak tasvir edilmektedirler.

Yaşamının en önemli vakasında yükselişe geçen Nogay, Moğollar döneminde Avrasya steplerindeki hanedan ile "yönetici kabilelerin" liderleri arasındaki ilişkileri karakterize eden iktidar/güç siyasetini en iyi şekilde örneklendirmektedir. Ancak, bu dönemle ilgilenen ikincil yazılı kaynakların en önemlileri, erken dönem bilim adamlarının "dört-bey sistemi"nin sağladığı bir bağlam içine Nogay'ın kariyerini yerleştirmekte başarısız olduklarını ortaya koymaktadır. Bunun yerine, Veselovskiy tarafından kaleme alınan monografinin başlığında olduğunda gibi, Nogay'ın bir han mı yoksa 10.000 kişinin kumandanı mı olduğuna dair soruyu tekrarlayıp durmuşlar ya da kaynakların birinci elden analiz edilmesi durumunda ispatlanamayacağı görülecek olan değişik teoriler ortaya atmışlardır.

Şayet, Nogay'ın aslında ulus beylerinin bir lideri olduğu kabul edilecek olursa, Nogay ve muhtemelen onun yönetici kabilesinin, Tokta ve ona bağlı olanlarla giriştikleri iktidar mücadelesini kaybetmesi, bir başkasına ve başka bir yönetici kabileyeye hanlık makamının önünü açmıştır. Nogay'ın ölümünden hemen sonraki dönemde, ulus beylerinin liderliği konumunun kim tarafından doldurulmuş olabileceği kesin olarak bilinmemektedir. Bir kısım kaynaklara göre Tokta, Nogay'ın "yerini" Mengü Temür'ün oğlu Saraybuga'ya vermiştir, ancak kaynaklardaki "yerini" kelimesinden ne kastedildiği kesin olarak belli değildir. Kaynaklarda yer aldığına göre Saraybuga'nın daha sonra Nogay'ın geride kalan oğlu Turay ile Tokta'ya karşı bir komplo kurarak Han olmak istemesi neticesinde, Tokta daha sonra bu konumu kendi oğulları Tükelbuga ve Elbasar'a vermiştir. Belki de bu, özellikle bir han olmak isteyen ancak bir ulusun beyi olmayan Saraybuga'ya sadece Kırım ve belirli bölgelerin kontrolünün verildiği şekilde anlaşılmalıdır. (Tuna ve Urak nehirleri boyunca bulunan topraklar Nogay'ın toprakları olarak anılmaktadır.)

Tokta'nın halefi olan Özbek Han (1313-1341 yılları arasında hüküm sürmüştür) belki de Batu patrimonisinin en iyi tanınan yöneticisi olmuştur ve Tokta tarafından kurulan güçlü merkezi otorite geleneğini devam ettirmiştir. Özbek Han bir Müslümandı ve onun yönetimi altında İslam Batu patrimonisinin resmi devlet dini olarak kabul edildi. Özbek'in saltanatı sırasında Altın Ordu'da kültürel yaşamın diğer alanları da gelişmeye başladı. Özbek, Mısır Sultanı'nın Batu patrimonisinden Tulunbey ile evlenmesiyle, 1320 yılında Mısır ile olan ilişkileri yeniledi. Ancak, bu tür hareketler aynı zamanda Batu patrimonisinin İran ile olan düşmanlıklarının yenilenmesiyle de alakalıydı. Mamafih, Mısır bu sefer İran'a karşı seferinde Batu patrimonisine yardım etmedi. İşin doğrusu, 1323 yılında Mısır İran'daki İlhanlılarla bir anlaşmaya vardı. 1324-1325, 1328 ve 1339 yıllarında İlhanlılar tarafından

tehdit edilince Batu patrimonisi Mısırlılar'ın desteğini sağlamaya çalıştı ama başarısız oldu. 1324-1325 yıllarında İlhanlı güçleri Kuzey Kafkasya'daki Terek Nehri'ne kadar ilerlemeyi başardı. Bunun akabinde Batu patrimonisi de 1340 yılında Horasan'a karşı ilerlemeyi başardı, ancak Terek Nehri çevresindeki topraklarını geri alamadılar.

Özbek'in güçleri, 1319'da (Ediren'ye karşı) , 1324'te (Trakya'ya karşı) sefere çıkarak Balkanlarda toprak edinmeye çalışmış ve 1330 yılında da Bulgar hükümdarı Georg II. Terter'e yardım etmiştir. Akat, ticari anlamda önemli olan bu topraklar üzerinde sürekli bir kontrol kuramamıştır. 1330'lu yıllarda Orta Avrupa'ya yönelik taarruzlara dair kayıtlar da bulunmaktadır. Özbek, bütün saltanatı boyunca pozisyonunu güçlü bir şekilde devam ettirmeyi başarmıştır.

Tokta'nın saltanatından sonra da dört-bey sisteminin devam ettiğini anlamak önemlidir. Nogay'ın yenilgiye uğramasından sonra ittifakın yeniden kurulması döneminin akabinde, Altın Ordu'daki ulus beylerinin liderlik konumu, açık bir şekilde, tarihi bir kişilik olan Kutluk Temür'e (ölümü 1335) atfedilmektedir. Kutluk Temür, kaynaklarda ilk olarak Tokta'nın "yardımcısı" ve onun emirlerinden biri olarak görülmektedir. Bir kaynağa göre, Tokta devletinin yönetimi Kutluk Temür'e büyük güven beslemekteydi. Böylece, Tokta Nogay'ın yardımlarıyla saltanata otururken, neticede ölümü üzerine Nogay'ın devlet içindeki rolünü üstlenecek kişi Kutluk Temür idi. Tokta'nın yönetimi altındaki kabile yapılanmasının başı olan Kutluk Temür, Batu Han'ın oğlu Tokokan'ın oğlu Mönge Temür'ün oğlu, Tagrıç'a'nın oğlu Özbek'in seçiminde de önemli bir rol oynamıştır.

Özbek'in babası Tagrıç'a Mönge Temür'ün onuncu oğlu olduğu için asla Han olamamıştır. İbni Dukmak'a göre Kutluk Temür, oğlu Özbek'i tahta geçirmek için Tagrıç'a'nın dul karısı ile işbirliği yapmıştır. İbni Haldun'un yazdıklarına göre, Tokta'nın ölümü üzerine Kutluk Temür, Özbek'in annesinin tavsiyesi üzerine Özbek'e sadakat yemininde bulunmuştur. Bununla birlikte, bunlar Tokta'nın oğlu Elbasmış ve onun emiri Kadak'a karşı bir ittifakta birleşmişlerdir.

Kutluk Temür'ün rolünün tanımlamaları arasında onun Özbek'in ülkesinin lideri olduğu da bulunmaktadır. Diğer bir kaynaktaki, o "Saray (Altın Ordu devletinin başkenti) emiri" olarak adlandırılmakta, bir başka kaynak ise Özbek'in yönetiminin ona bağımlı olduğunu ifade etmektedir. Bu tanımlamaların ışığı altında, Özbek'in saltanatı sırasında Kutluk Temür'ün üstlendiği rol ile Tokta yönetiminde üstlendiği rolün aynı olduğu yeterince açıktır.

Kutluk Temür'ün kaynaklarda kayda geçmiş olan rolünün başka yönlerini de diplomatik bağlantılarla meşgul olması ve Özbek ile Mısır arasında aracılık yapması oluşturmaktadır. Ayrıca, İlhanlı ulus emirleri tarafından İlhanlı tahtına geçmesi teklifini aldığı anda, Özbek Han bu teklifi Kutluk Temür ile istişare etmiş ve bu istişarenin akabinde söz konusu teklifi geri çevirmiştir. Bu vakada, Kutluk Temür muhtemelen Özbek ile sadece bir "yardımcısı" olarak istişarede bulunmamıştır. Han'ın hiyerarşisine tabi olabilecek bir adam olmayan Kutluk Temür, daha ziyade İkinci Altın Ordu "ülkesi" olarak tabir edilen coğrafyanın baş sözcüsü idi.

Pek çok olay mükemmel bir paralellik sergilemektedir, şöyle ki Tokta, Nogay'ın çıkarları için Nogay'a rakip olan emirleri öldürmüştür, Nogay da Tokta'nın menfaatleri için Tokta'nın annesini öldürmüştür. Bir kaynağa göre, Özbek'in saltanatının başlarında, Özbek Tokta'nın oğlu Elbasmış'ı öldürürken, Kutluk Temür de onun emiri Kadak'ı öldürmüştür. Nogay'ın damadı Müncük oğlu Taz (açık bir şekilde yüksek statülü bir grup olmamasına rağmen,

ALTIN ORDU

kendilerini bir yönetici kabile olarak kabul ettirmek için çalışan bir grubun lideri), Özbek'i devirmeye teşebbüs edince, Özbek adına Taz'ı öldüren kişi yine Kutluk Temür olmuştur. 1333 yılında Altın Ordu bölgesinde seyahatlerde bulunan İbni Batuta'ya göre, Kutluk Temür "Özbek'in dominyonları arasında yer alan" Harezm'de Özbek'in temsilciliğini yapmaktaydı. Aynı zamanda, İbni Batuta onu "büyük emir" diye de adlandırmakta ve Kutluk Temür aslında Özbek'in Horasan'daki valisiydi demektedir.

Kutluk Temür ile Nogay'ın kariyerleri arasında pek çok önemli farklılıklar bulunmaktadır. Herşeyden önce, Nogay'ın kendi ulusu gibi Kırım'dan (ya da Tuna ile Ural nehirleri arasındaki daha geniş bir bölge) başka herhangi bir bölgeyi kontrol altında tuttuğuna dair kaynaklarda hiçbir işaret bulunmamaktadır. Halbuki, Kutluk Temür kısa bir süre için Özbek'in "yardımcılığı" görevinde bulunduktan sonra onun tarafından Harezm'e gönderilmiştir. Orada, Özbek'in karısı Bayaluni Hatun'un kardeşi olan Bay Demir'in yerine geçmiştir, ancak 1323-4 tarihinde Kutluk Temür bir kez daha Özbek tarafından yardımcılık görevine getirilmiştir. Görevlerindeki bu değişimi, bu tarihlerde Çağatay Hanlığı'na karşı yapılacak sefer ile alakalandırmak mümkündür. Bu sebeple Kutluk Temür'ün tecrübesine savaş alanında ihtiyaç duyulmaktaydı. Konumları bu şekilde değiştirebilmesi, Özbek Han'ın "yönetici kabileler"in liderliğinde değişiklikler yapacak kadar güçlü bir lider olduğunu gösteren bir örnek olarak düşünülmesine imkan vermektedir (oysa "yönetici kabile"nin güçlü bir lideri durumunda olan Nogay, Tokta'nın saltanatı sırasında hanların değişimini empoze edebilmekteydi) . Bu çok sık olan bir durum değildi, çünkü "yönetici kabile" lideri ile han arasında her ikisinden birisi değiştirildiğinde bir karşılıklı kabul uygulaması mevcuttu.

Aşağı yukarı Kutluk Temür'ün ölümünden sonra (1335), Altın Ordu'daki "yönetici kabile"nin tek tek liderlerinin kronolojisini kesin bir şekilde takip etmek çok daha güç hale gelmiştir. Bu döneme ait ulus beylerinin çok azı bilinmektedir, ancak bu göreve ne zaman geldikleri ve aynı dönemde birlikte çalıştıkları diğer ulus beylerinin kimler olabileceği konuları açık değildir. 1340 yılında yaşanan olaylarla bağlantılı olarak, Kırım'ın "han yardımcısı" olarak Melik Temür isminde birinden bahsedilmektedir ve bu hala Özbek Han'ın saltanatı altında bulunmaktadır. Daha önce Tuluk Temür'de olduğu gibi, bu isimde de isimle birlikte Melik ("hükümdar") unvanının kullanıldığını görmek zor olmasa gerek. Bu bölümün ilerleyen kısımlarında tartışılacak olan bazı başka isimler de bulunmaktadır, ancak bunlar tam belirlenmiş bir döneme ait değildir.

Nogay'dan sonra hanedan dışından tarihi figürlerin ele alınışı, Nogay'ın kariyerine gösterilen özen ile mukayese edilemez. Kutluk Temür'ün kariyeri, Nogay'ın halefinin kariyeri gibi görülebilmesine rağmen, destekleyici yazında aynı derecede dikkatleri çekmemiştir. Geliştirilen bir diğer iddiaya göre ise, dört-bey sistemi Altın Ordu'da Özbek Han tarafından kurulmuştur. Ancak, bu teori İlhanlıları Özbek Han'ın sarayı ile alakalandıran bir kaynağın yanıltıcı tasvirini yapan Safargaliev'e dayanmaktadır. Bu, bir başka yerde göstermiş olduğum gibi, bu kaynağın tam versiyonunda bulunan İlhanlı isimlerinden anlaşılabilir.

Özbek, halefi olarak büyük oğlu Tinibek'i (1341-1342 yılları arasında hüküm sürmüştür) hazırlamasına rağmen, Özbek'in ölümünden sonra Tinibek (1342-1357 yılları arasında hüküm sürmüştür) kardeşi Canıbek tarafından yerinden edilmiştir. Canıbek'in 15 yıl süren saltanatı hakkında çok fazla bir şey bilinmemektedir. Canıbek, 1342-1343 yıllarında tahta geçtiğine dair bilgi vermek üzere Memlûk sultanına bir elçi göndermesine ve yine 1357 yılında İran ve Azerbaycan'daki Horasan'a yönelik yaptığı saldırının başarılı olduğuna dair

bilgi vermesine rağmen, bu dönemde İslam ülkeleri ile olan ilişkiler önceki dönemler kadar sıkı değildi. Canibek daha sonra, fethettiği topraklara vali olarak oğlu Berdibek'i atadı, ancak Berdibek kısa bir süre içinde han olarak babasının yerini alacaktı (1357-1359). Canibek'in yönetimi altındaki Batu patrimonisini Rus prenslikleri arasında tıpkı eskiden olduğu gibi etkinliğini güçlü bir şekilde korumuştur. Bu dönem aynı zamanda, Litvanya'nın güneye seferler başlattığı bir dönemdir, fakat Canibek'in saltanatının sonuna kadar Batu patrimonisi ve Litvanya, Polonya'ya karşı düzenlenen saldırılarda işbirliği yapmışlar ve Litvanyalılar Podolya için haraç ödemişlerdir. Ancak, Canibek'in saltanatından sonra, Batu patrimonisi ile Doğu Avrupa devletleri arasındaki ilişkiler farklı bir karakter kazanmıştır.

Kaynaklarda, bazıları ya da tamamı Özbek Han'ın haleflerinin yönetimi altındaki "yönetici kabile" liderleri olan pek çok isim zikredilmektedir. Şayet verilen bilgiler doğru ise bu, beyler için büyük oranda bir görev değişikliğinin ya da "yönetici kabileler" in rollerindeki değişimlerin çokluğu anlamına gelecektir. Bu tür ittifaklar Han'ın çok güçlü bir konumda olduğu ya da değişik "yönetici kabileler" ile potansiyel "yönetici kabileler" arasındaki iktidar mücadelesinde bazen birini bazen de diğerini başkalarına karşı kullanmaktadır. Bir diğer açıklama da bir sonraki bölümde açıklayacağımız Kara Ölüm'dür. Muhibbi'ye göre, Kutlubuğa İnak, geleneksel olarak Özbek Han ailesinin topraklarındaki dört yöneticiden biriydi. Bu kaynak ayrıca, Kutlubuğa İnak'ın Mısırlı yetkililerle yazışmakla meşgul olduğunu ve 1351 yılında onlardan bir cevap aldığını kaydetmektedir. O aynı zamanda Canibek Han'ın "yardımcısı" olarak da adlandırılmaktadır. Bu kişilik hakkında bu tanımlamalar dışında çok az şey bilinmektedir. Muhibbi, ayrıca, Mahmud Divani olarak da bilinen Husameddin Mahmud'un, Canibek'in veziri olduğunu da yazmaktadır. Onun dört beylerden biri olduğuna inanmak için bütün sebepler mevcuttur, çünkü o Kutlubuğa İnak'ın üç arkadaşından biridir. Bu kişilerin dördünden de, "büyük emirler" olarak bahsedilmektedir. Berdibek'in (1357-1359 yılları arasında hüküm sürmüştür) kısa saltanatı hakkında da çok az bilgi bulunmaktadır. Bir kaynağa göre, Bardibek Han'ın tahta çıkarılmasında daha önce bahsettiğimiz Mahmud Divanı önemli bir rol oynamıştır. Kaynaklar ayrıca, Emir Caruk'un oğlu Saray Temür'ün Berdibek'in veziri olduğunu ifade etmektedir.

Altın Ordu'da İslam Medeniyeti

İslam'ın nihayet Özbek Han yönetimi altındayken devlet dini statüsünü kazandığı açıktır. İslam dinini kabul ettikten sonra Özbek Han, hem animistlere hem de Budist rahiplere karşı bir kampanya başlatmıştır, ancak "ehli kitap" mensuplarına yani Yahudiler ve Hıristiyanlara karşı sefer başlattığına dair herhangi bir delil bulunmamaktadır. Özbek Han'ın yönetimi altındaki Altın Ordu'daki dini yaşamın gelişme hikayesi, öğrenilen bir din olduğu kadar kozmopolit bir medeniyet içindeki popüler İslam seviyesinde de olmak üzere, Altın Ordu'nun gerçek anlamda İslami dini kültürü ile bütünleşmesinin de hikayesidir. Büyük seyyah İbni Batuta'nın sağladığı ayrıntılı bilgiler sayesinde bu konuda çok şey bilmekteyiz.

Aşağı yukarı 1333 Ocak ayında Altın Ordu toprakları üzerinde yaptığı seyahatleri sırasında, İbni Batuta her yerde camilere, kadılara ve Sufi zaviyelerine rastlamıştır. Mesela, Kırım'ın bir şehri olan Kefe'de bir camiye rastlamıştır, orada Şeyhzade el-Horasani'nin liderliğini yaptığı bir imarethanede kalmıştır, buranın hem Hanefi mezhebine göre hüküm veren bir kadısı, hem de şafi mezhebine göre hüküm veren bir başka kadısı bulunmaktaymış. İbni Batuta ayrıca, pek çok eğitimli din adamıyla tanışmıştır, bunların arasında bir kadı ve As (Alan) olan bir hoca ve ayrıca hutbe okuyan ve sembolik öneme sahip olmakla birlikte Cuma namazlarının kılındığı camide halife adına insanları selamlayan bir vaiz/hatip de bulunmaktaydı. İbni Batuta, 1288 yılında Mısır Hükümdarı

Baybars'ın yardımcılarıyla Kırım'da inşa edilen bir camiden bahsetmektedir, ancak biz, biri Özbek tarafından 1314 yılında yaptırılan Kırım Cuma camii olmak üzere Kırım'da iki tane daha caminin olduğunu bilmekteyiz. İbni Batuta, Aak'ta da dini talebeler ve bir kadı ile tanışmış, burada bir vaaz ve salat selamın akabinde Kur'an tilavetine de şahitlik etmiştir. Ayrıca, başka türden Arapça dini şarkılar/ilahiler de bulunmaktaydı ve bunlar Farsça'ya olduğu kadar Türkçe'ye de tercüme edilmekteydiler. Ünlü seyyah, Macar'da Irak'tan gelme bir şeyhin imarethesinde kalmış ve Buhara'dan gelme bir hatibin vaazlar verdiği bir camiye ziyaret etmiştir. Saraycık'ta da Ata diye hitap edilen çok yaşlı dindar bir adama ait olan bir imarethanede kalmış ve yine bir kadı ile tanışmıştır. Daha sonra da Kath'da, yine bir kadı ve onunla birlikte dindar ve kendini adanmış bir şeyh olan Mahmud el-Hivaki ile tanışmıştır.

Büyük seyyahın tasvirlerinde, dini hayat bakımından Saray Berkede müstesna bir şehirdi. Saray'da Cuma namazlarını kılmak için 13 cami bulunmaktaydı, bunların arasında bir de Şafi medresesi ve daha pek çok küçük cami mevcuttu. İbni Batuta, Şafi din alimi Sadreddin Süleyman el-Lakzi (Dağıstan'daki Lezgi), Mısırlı bir Maliki din alimi olan Şemseddin el-Misri, yaptığı işte en iyi olarak kabul edilen Saray kadısı Bedreddin el-Arac ve diğer din alimleriyle de tanışmıştır.

Müslümanların tatil günü olan her Cuma, Özbek Han , "en yüksek payeye sahip şeyhlerden biri ve iyi karakterli, ruhu cömert olan, aşırı mütevazı ve aynı zamanda da bu dünyanın mülklerine sahip olanlara karşı da hiddetli tavır takınan bir adam olan" Numadeddin el-Harizmi'ye bağlı olan bir imarethaneyi ziyaret etmekteydi. Bu şeyh, fakir kardeşleri, ihtiyaç sahipleri ve yolcuların önünde son derece mütevaziyken, Özbek'e karşı tavrı bunun tam tersiydi. Öte yandan, bugünkü çağdaş bakış açımızla şunu da belirtmeliyiz ki, bu aynı şahıs İbni Batuta'ya köle olarak bir Türk erkek çocuğu hediye etmiştir.

Büyük seyyah, Harezm'de öylesine mükemmel bir İslam dini ve eğitim merkezi ile karşılaşmıştır ki, ne Saray Batu ne de son zamanlarda kurulmuş olan Saray Berke buraya rakip olabilirdi. İbni Batuta buradaki Cuma camiini ve medreseyi ziyaret etmiştir; bu medrese ve külliyesi Özbek'in büyük emiri Kutluk Temür tarafından vakfedilmiştir, cami ise onun dindar karısı Turabak Hatun tarafından inşa edilmiştir. İbni Batuta ve ona eşlik eden refakatçi seyyahlar yeni inşa edilen bir başka medresede de kalmışlardır. O, Sünni ilahiyatının Mutezile ekolüne mensup bir dizi din alimiyle görüşüğünü anlatmaktadır. Özbek Han ve büyük emir Kutluk Temür'ün Ortodoks Sünni İslam'a bağlı olmasından dolayı, bu ilim adamları kendilerinin Mutezile ekolüne bağlı olduklarını gizlemişlerdir. İbni Batuta, ayrıca, sadece Harezm'de uygulanan bir adetten, namaz vaktinin yaklaştığına dair Müslüman halkın uyarılmasından da bahsetmektedir. Toplu namazlara katılmayanları cezalandırmak için her camide bir kamçı bulunmaktaydı, namaza katılmayanlar ayrıca 5 dinar ceza ödemek zorundaydı, alınan bu paralar caminin bakım ve onarımında ve fakirleri doyurmada kullanılmaktaydı. Bu kesintiye uğramadan devam eden eski bir gelenek olarak kabul edilmektedir. İbni Batuta, ayrıca, Moğol istilası sırasında öldürülen ve daha sonra Kubreviye Sufi tarikatına ismi verilmek suretiyle yeniden hürmet gösterilerek yüceltilen Şeyh Necmeddin el-Kubra'nın türbesi üzerine de bir imarethane yapılmış olduğundan bahsetmektedir. Burada bütün yolculara yemek verilmekteydi, imarethanenin şeyhi ve medresenin hocası olan Seyfeddin bin Asab aynı zamanda Harezm'in esas vatandaşlarından biriydi. Şeyhi, kutsal topraklar olan Mekke ve Medine'de bir yıl ya da daha fazla zaman geçirmiş olan Celaledin as-Semerhandi olan bir başka imarethane daha bulunmaktaydı. Şehirde dört mil kadar uzakta ise imam Ebu'l-Kasım Manmud ibni Ömer el-Zemahşeri'nin türbesi bulunmaktaydı.

İbni Batuta, ayrıca, sadr ünvanı ile tanınan kadı Ebu Hafs Ömer el-Bekri ve onun yardımcıları ile yaptığı toplantıların değişik ayrıntılarını da anlatmaktadır. Bu kadı, kendisine Kutluk Temür ile evli olan baldızı tarafından büyük bir servet ve gayri menkul bağışlanmış bir kişiydi. Evi zengin halılarla döşenmiş, duvarlarında elbiselerin asılı olduğu, ve gümüş yaldızlı vazoların ve duvarlara yapılan çok sayıdaki hücrede Irak camı bulunan bir evdi.

O ayrıca, çok sayıda öğüt verici ve dini kaideleri hatırlatıcı vaaz bulunduğu ve Cuma namazlarında hutbe okuyan hatipler olduğundan bahsetmektedir, Mevlana Zeyneddin el-Makdisi'nin o güne kadar işittiği en büyük dört hatipten biri olduğunu ifade etmektedir. İbni Batuta anlatımlarına, emirin olağan uygulamalarından birinin de onun halkı dinlediği salonu kadının her gün ziyaret etmesiydi diye devam etmektedir. Büyük emirlerden biri ortaya oturmakta ve Türklerin yargıç dediği büyük emirler ve şeyhlerden sekizi de ona eşlik etmekteydi. Dini kanunlar (şeriat) kapsamındaki anlaşmazlıklar kadı, dini alanın dışında kalan uyuşmazlıklar ise emirler tarafından çözülmekteydi.

İbni Batuta'nın eşsiz kaynağından edinilen bilgiler çok önemlidir. Harezmi ve Bulgar'da (Bulgar muhtemelen İbni Batuta tarafından ziyaret edilmemiştir) , Moğol istilaları özellikle Harezmi ve Orta Asya'daki diğer yerlerde bulunan Sufi tarikatlarının liderleri arasından olmak üzere büyük şahadetlere sebebiyet vermiş olmasına rağmen, Moğol öncesi zamanlardan beri İslami adanmışlığın 1330'ların bakış açısına göre söyleyecek olursak ciddi bir kesintiye uğramaksızın-devam ede geldiği sonucuna ulaşabiliriz. Büyük seyyah tarafından ziyaret edilen Kuzey Kafkasya ve Kırım'daki merkezlerin İslami altyapısının ne kadar eski olduğunu bilmemiz oldukça zordur. Fakat, şu kadarı tahmin edilebilir ki, Saray'daki Ortodoks İslami kurumların gelişmesi birkaç on yılda, hatta muhtemelen birkaç yıl içinde olmuştur. İbni Batuta'nın ziyareti sırasında, Özbek Han'ın zahit bir dini liderin önünde tevazu ile durması da dahil olmak üzere en yüksek seviyedeki yönetici elitin dini hayata tam olarak katılması da eşit derecede spekülattir. Bununla birlikte, Sufi tarikatlerin Altın Ordu'nun dinsel sınır bölgeleri boyunca toplumun geniş kesimlerinde İslam'ın yayılmasındaki rolü de önemsenmemelikten gelinmemelidir. Berke Han döneminde Altın Ordu toprakları üzerinde Sufi tarikatlerinin propagandasıyla yürütülen bir İslam misyonerliğinden bahsetmek mümkündür. Özbek Han döneminde de bu tür bir misyoner İslam'ın varlığı söz konusuydu, çünkü İbni Batuta'nın bahsettiği imarethaneler doğaları gereği Batu patrimonisi toprakları boyunca İslam dini ve misyonerlik şebekesinin birer kurumu şeklinde görev yapmaktaydı.

Özbek Han, Kutluk Temür ve diğer önde gelen yetkililer ve onların aileleri çoğu kendi adlarıyla anılan cami, medrese ve külliyeler kurmak için büyük miktarlarda paralar harcadılar. Bunlar ya da diğer kişiler de bu dini vakıflara yüksek miktarlarda katkılarda bulunmuş olmalı, gelirleri bu önemli İslami kurumların sürekli bir şekilde bakım ve onarımı için kullanılmak üzere İslam dünyasının diğer yerlerinde olduğu gibi buralarda da vakfiyeler (genellikle vakfedenin aile üyeleri tarafından kontrol edilmekteydi) kurulmuştu. Harezmi'de dini yaşama katılım Cengiz soyundan gelen elit ile dini elit arasında evlilik ittifakları yapılacak kadar genişlemişti, bu Cengiz oğullarının egemenlik meşruiyetinin yeni ve önemli bir tasdik şekli olarak görülmektedir.

Yeni kurulan şehirlerde yeni türeyen dini sınıfların iskan edilmesi için yeni inşa edilen kurumlara büyük yatırımlar yapıldığı aşikardır. İbni Batuta tarafından tanıtılan din alimlerinin büyük kısmı, Altın Ordu'ya isimlerinden anlaşılacağı gibi (sona eklenen kelime "nisbet" coğrafi orijinlerini göstermektedir, mesela Mısri, Mısır orijinli biri olduğunu

göstermektedir) Ortadoğu ve diğer bölgelerdeki İslam medeniyet merkezlerinden göç etmişlerdi. Aslında, Altın Ordu hem Sünni hem de Şii'ler'e ev sahipliği yapmakta ve bütün dünyada uygulanan İslam fikhını temsil eden Ortodoks İslami mezhepler bulunmaktaydı. (Bugün, Anadolu dahil olmak üzere Batı Avrasya Hanefi mezhebini takip etmektedir, İran kültürel çevresi ile uyumlu olarak sadece Transkafkasya, Azerbaycan ve İran Şiidir.) Bu, Altın Ordu başkenti ile o dönemde bütün dünyadaki geleneksel İslam öğretisi merkezleri arasındaki ilişkilerin ne kadar yakın olduğunu göstermektedir, zaten bütün bu farklı grupların temsilcileri de Altın Ordu'ya gelmişti. Bu, aynı zamanda Altın Ordu elitinin nispeten çok kısa bir süre içinde nasıl bu kadar zenginleştiğinin de bir başka göstergesidir.

Ancak ilim adamlarının hepsi de dışarıdan gelmemekteydi. Bu din alimlerinin bazıları İranî As (Alan) yerli etnik gruplardan ya da başta Harezmi olmak üzere Altın Ordu'nun Moğol öncesi geleneksel İslam merkezlerinden olabilmekteydi. Altın Ordu devletinin başkentleri olan Saray Batu ve Saray Berke'de açıkça daha önceden İslami din adamlarının yetiştirilmesine hasredilmiş kurumlar bulunmamaktaydı, ancak, kaynaklar ayrı dini okullardan bahsetse de etmese de, 1333'de İbni Batuta'nın ziyareti zamanında, Altın Ordu'nun bazı din alimleri Saray'da eğitilmiş olabilirler. Neticede, dini yaşamın merkezleri olan ve din alimleri tarafından çekip çevrilen camiler bu amaca da hizmet etmiş olabilir. Eğitim kesinlikle, İbni Batuta'nın ziyaret ettiği Kuzey Kafkasya ve Kırım'ın diğer güney merkezlerinin bazılarında gelişme aşamasındaydı. Yani, yöneticiler tedricen artan zenginlikleriyle sadece şehirler kurmakla kalmamış, dini pratiklere ve eğitime adanmış binalar vakf etmişler ve bu binaların içini de İslam alimleriyle doldurmuşlardır. Dini eğitim almış sınıfın ve üretilen bilginin yenilenmesi kadar bu bilginin İslamı yeni kabul etmiş olanlara taşınması için faaliyet gösterilen ve İslami bilginin korunması ve öğretilmesi kapasitesine haiz başkentler dahil olmak üzere Altın Ordu'nun yeni şehir merkezlerinin bile, İslami öğretinin kozmopolit merkezleri olarak iddia edilmesi mümkündür. Ancak Bulliet'nin gösterdiği gibi bu sürece nesiller süren bir zaman gerekebilmektedir.

Bu şehirlerdeki büyük yatırımlar neydi? Bir İslami dini altyapı mı? Dünya medeniyetine katkıda bulunan bir insanlık başkenti mi? Peki bu katkılar nelerdi? Eğer böyle bir katkı var idiyse bu Altın Ordu'ya has bir katkı mıydı? Moğol istilalarıyla birlikte gerçekleştirilen insan kıyımları, katliamlarının ciddi bir entelektüel kesintiye, hatta bazı yerlerde bu anlamda sürekli bir mahrumiyete yol açtığı doğrudur. Aynı zamanda, acı verici bir yanlış algılama 13.-14. yüzyıllar ve daha sonrasındaki bütün dönemde Altın Ordu'daki yüksek kültüre dair genel görüşü gölgelemiştir. 14. yüzyılın sonuna kadar olan dönem için tatmin edici tek cevap, Altın Ordu'nun halihazırda toprakları üzerinde bulunan medeniyet/uygarlık geleneklerinin devamına, kendi merkezleri ile kendi sınırları dışında bulunan merkezler arasında bilgi akışına ve kendi toprakları üzerinde yeni medeniyet gelenekleri geliştirmeye önemli katkılarda bulunmuş olmasıdır. Bu ancak, Altın Ordu medeniyeti için katkıda bulunan kaynakların anlaşılmasına gayret gösterilirse ve Altın Ordu hem zaman hem de mekan anlamında uygun bir kültürel gelişme çevresine yerleştirilebilirse doğru bir şekilde anlaşılabilir.

Bu dönemde bilgidan kasıt dini bilgidir ve bu yüzden bizim yüksek kültür ile alakalı bütün çalışma kategorilerinin ürünleri için dini merkezlere bakmamız gerekmektedir. Kırım, Kuzey Kafkasya, İdil-Kama nehirlerinin kesişim bölgesi ve Harezmi gibi daha önce bahsedilen yerleşik İslam medeniyeti merkezlerinin çoğu ya da tamamı muhtemelen Moğol istilasından daha önce kurulmuş/belirlenmiş olan rollerini sürdürmekteydiler. 14. yüzyılda hareketli bir kültürel ve dini yaşam ile mukayese edildiğinde Moğol istilasından hemen önceki dönemde Kuzey Kafkasya'nın söz konusu merkezlerinin ne kadar aktif olduğu

konusunda emin olmak son derece güçtür.

Pek çok kaynakta kaydedildiği gibi 10.-12. yüzyıllarda İdil Bulgar Devleti'nde de aktif bir entelektüel yaşam vardı; burası büyük ihtimalle Moğol istilası yüzünden büyük bir kültürel geriye gidişin en büyük acısını yaşayan bir merkez olmuştur. Öte yandan, Harezmi, küçük bir kesinti yaşadıktan sonra İslami öğretinin önemli bir merkezi olmayı sürdürmüştür.

Ancak şurası da açıktır ki, bu kuruluş zamanında Altın Ordu toprakları üzerinde henüz iyi şekillenmiş bir İslam Türk yazı dili geleneği oluşturulamamıştı. Orta Asya'da 12. yüzyıldaki karmaşık linguistik durumu aşırı derecede basitleştirmesine ve Moğol, Türk ve diğer ailelere ait olan dilleri konuşanlar arasında karşılıklı etkileşime rağmen, İdil Nehri bölgesine gelen ve Cengiz soyundan olan yönetici elitin çekirdek grubu, Moğolca diyebileceğimiz bir dil konuşmaktaydı. 13.-14. yüzyıl Batu patrimonisinden yazılı Moğolca'ya dair çok az sayıda örnek bulunmaktadır. Arapça kaynaklarda, Moğolca yazılmış belgelere yönelik atıflar vardır, fakat bunun Moğol dilinde yazılmış olduğu anlamına mı, yoksa diğer dillerde olmakla birlikte Moğol alfabesiyle (Moğol alfabesinin türetildiği Uygur alfabesi gibi) yazılmış olduğu anlamına mı geldiği üzerinde devam eden bir tartışma vardır. Hepsine birden yarlık denilen bütün fermanların ve diplomatik yazışmaların orijinal Türkçe versiyonlarının sadece 14. yüzyılın sonlarından (1398) bu yana olanları günümüze kadar gelebilmiştir. Daha önemlisi, 13.-14. yüzyıllara ait olan tercüme edilmiş bütün belgelerin bir Türkçe orijinaline dayandığı görülmektedir. Kaynaklardaki diğer referanslar, Altın Ordu devletinin yönetici elitinin, çevreleri Türkçe konuşan halklar tarafından çevrili olduğu için ve karşılıklı evlilikler yaptıkları için çok hızlı bir şekilde Türkleştiğini iddia etmektedir.

Ancak, iyi anlaşılmayan bir nokta da yarlıkların ötesinde, 13.-14. yüzyıllar boyunca Altın Ordu topraklarında birden fazla İslami Türk yazı dili ortaya çıkmış ve geliştirilmiştir. Bunlardan birincisi İdil Bulgarcası'dır. Genel olarak sadece İdil ve Kama nehirlerinin birleştiği bölgedeki mezar taşlarındaki Arapça karakterden bildiğimiz bir yazı dilidir.⁷ Arap dilinin İdil Bulgar devletinde dökülen sikkelerdeki kullanımının 10. yüzyıla kadar dayanmasına rağmen, İdil Bulgar devletinde en eski mezar yazıtlarının tarihi sadece 13. yüzyıla kadar uzanmaktadır.⁸ Bulgar şehrindeki en eski mezar taşının tarihi 1271, en sonuncularının ise 1356 olarak tespit edilmiştir.⁹ Bu mezar yazıtları ticaretten kazanılan büyük bir zenginliği, belki daha büyük bir teknik yeteneği ve İdil Bulgarları ile Arapça konuşan İslam dünyasının kalan kısmı ile olan kültürel bağlarını yansıtmaktadır, çünkü bu yazıtların bazı kısımları Arapça yazılmıştır. Bu, İslam Türk yazılı dilleri alanında, tarihçiler tarafından hesaba katılmasını gerekli kılan, Moğol döneminin bir başka yeniliğidir.

Yüksek kültürün gelişmesi açısından daha önemli olan, Altın Ordu toprakları üzerindeki bir İslam Türk yazı dilinde (ya da bazı dil bilimcilerin ısrar ettiği gibi, dillerde) kaleme alınmış olan pek çok güzel yazı ve dini eserin varlığıdır. Bu eserler bizim, 12. yüzyıldaki seviyesinden çok daha gelişmiş olan bir yazı dilini temsil eden yerel bir dille yazılmış olan Altın Ordu edebiyatından bahsetmemize imkan vermektedir. Bu dil Türkologlar tarafından Altın Ordu dili, Harezmi dili ya da başka terimlerle tanımlanmaktadır. 14. yüzyılın başlarındaki eserler arasında Rabguzi'nin Kısas ül-Enbiya ve Mu'in ül-Mürid'i de bulunmaktadır. Bu yüzyılın daha ileriki yıllarındaki eserler arasında ise romantik şiir Hüsrev ü Şirin, Harizmi'nin romantik şiiri Muhabbetname ve bir dini risale olan Nehc'ül-feradis de bulunmaktadır.

Bu eserlerin bir kısmı ve diğer dillerdeki başka eserler, Altın Ordu'nun yönetici elitinin edebiyat üzerindeki patronajının açık bir delilidir, burada yapılan ithafın patronaj ile eşit

tutulduğunun varsayıldığını düşünüyorum ben. Neticede, dini külliyeleri vakf etmekten farklı olmayan bu süreç edebiyat verimliliği için esastır.

14. Yüzyılda Orda Patrimonisı

Dikkatlerimizi yeniden doğuya yönelttiğimizde, Altın Ordu'nun Ak (ya da batı) ve Gök (ya da doğu) kesimlerine bölünmesi Cengiz Han'ın yaşadığı döneme kadar dayanır. Bu dönemde, batı kesimine Batu liderlik etmekteydi ve sağ kanat olarak isimlendirilmekteydi, doğu kesime ise iki oğlundan büyük olanı Orda liderlik etmekteydi ve bu kesim sol kanat şeklinde adlandırılmaktaydı. Yasal olarak Orda ulusu daha kıdemli olmasına rağmen, pratikte Batu'nun ulusu daha baskın yarıyı oluşturmaktaydı. 13. yüzyılda Orda'nın bu topraklarına dair diğer kaynaklardan sadece biri olan Ebu'l- gazi'nin Şecere-yi Türk adlı eseri, Batu'nun genç kardeşi Şiban'a kendi topraklarının doğusunda bir toprak verdiğine dair bilgiler içermektedir, oysa Reşidüddin sol kanat prensleri arasında Şiban'ın adını bile telaffuz etmemektedir.

Gök Ordu'nun erken dönemlerindeki yöneticiler hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Allsen'e göre, Orda yönetimi ve şahısları ile alakalı en son belgesel veri 1250'lere dayanmaktadır.¹⁰ Allsen'e göre Orda'nın yerine Kongkiran geçmiş ve 1250'lerden 1270'lere kadar hüküm sürmüştür. Kongkiran'ın halefi ise, 1277'den hemen sonra başlayarak 1300'e kadar hüküm süren Orda'nın torunu Koniçi olmuştur. Koniçi'nin halefi ise 1299 yılı sonlarında Bayan olmuştur. Raşid ad-Din, Bayan hakkında hala yaşamakta olan biri diye söz etmekte ve onu Çağatay Hanlığı'ndan Du'a ve Kaydu ile savaşan biri olarak tanıtmaktadır. Orda ulusunun son potansiyel yöneticisi ise Sasibuka idi, fakat Reşidüddin, daha sonraki saltanatı bilebilmesi açısından Reşidüddin çok erken bir dönemde yaşamış olduğu için Sasibuka'dan nadiren söz etmekte ve onu Bayan'ın oğlu olarak tanıtmaktadır. 13. yüzyıl hakkında bunlardan başka çok az şey bilinmektedir.

Reşidüddin'in kayıtlarını (bu kaynak 13. yüzyılın sonlarından 14. yüzyılın başlarına kadar geçen dönem hakkında bilgi vermektedir) takip eden dönemde Orda ulusunun kaderi hakkında ayrıntı veren yayınlanmış tek kaynak Natanzi'nin Müntesap'ü-tavaris'idir. Ne yazık ki, Natanzi'nin eseri pek güvenilir değildir.¹¹

Çağdaş tarihçinin Natanzi için kullandığı en kibar kelimeler, başka hiçbir yerde bulunamayacak eşsiz ayrıntılar sunmasıdır; onun yazdıkları hakkındaki en kötü kelimeler ise onun kurgulanmış bir tarihi eser olduğu ve hiçbir detayını ispatlamanın mümkün olmadığıdır. Herhangi bir modern tarih romanı yazarı gibi, Natanzi de eserinde pek çok gerçek tarihi kişiliğe yer vermiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısında bilim adamları, Natanzi tarafından verilen bütün ayrıntıları, bir bütün olarak bir değeri olup olmadığına bakmaksızın kendi çalışmalarına alan Grekov ve Yakubovski tarafından ve daha sonra bunların açtığı yol daha pek çok diğer bilim adamı tarafından da takip edilmiştir -dayatılan ağır yükü uğraşmak zorunda kalmışlardır.¹² Fakat, Natanzi'nin Altın Ordu'nun batı yarısına dair tarihi kayıtları sadece kendisi için konuşmaktadır.

Natanzi, Reşidüddin'in Nogay'ın yenilgisi ve oğullarının kaçışına dair kayıtlarını takip etmiş ancak Tokta'nın ölümünü de dahil edecek kadar ileri gitmemiştir. O, Coçi'nin ulusunun iki kesime bölündüğünü ve Nogay'ın soyundan gelenlerin doğu kesiminde (ona göre Uluğdağ, Sekiziağaç, Karatal, Tuysen, Cend ve Barçkend bölgeleri) bir yer edinerek kendilerini Ak Ordu olarak adlandırdıklarını ifade etmiştir. Tokta'nın soyundan gelenlere ise batı toprakları verilmiştir (yine ona göre, İbir-Sibir, Rus, Lipka, Ükek, Macar, Bulgar, Başkır ve

ALTIN ORDU

Saray Berke) ve bunlar Gök Ordu sultanları olarak adlandırılmışlardır. Bu halihazırda çok sayıda sorun içermektedir, doğu ordusunu "Ak" ve batı ordusunu ise "Gök" diye adlandıran tek kaynaktır.

Altın Ordu'nun batı yarısının sonraki yöneticileri hakkında Natanzi aşağıdaki bilgileri vermektedir. Tokta'dan sonraki hükümdar Toğrul idi, 1336-7 yılında öldü. Toğrul'un yerini oğlu Özbek aldı ve 1365'te ölene kadar hüküm sürdü. Daha sonra Canıbek ve Canıbek'in oğlu Berdibek ve nihayet de Canıbek'in oğlu Keldibek'in yönetimleri geldi. Bunlardan sonra "Gök Ordu" (batı ya da Ak Ordu) emirleri "Ak Ordu"dan (doğu ya da Gök Ordu) bir han davet etmeye karar verdiler.

Natanzi'nin bu yazdıklarının ciddiye alınmasını amaçladığına inanmak güçtür. Onun takip ettiği geleneksel kayıtlarla ilişkisi olmayan diğer bütün kayıtlar, Tokta'nın 1312-3 yönetimde kaldığını ve yerine oğlunun değil, Mengü Temür'ün oğlu Toğrulca'nın oğlu Özbek'in geçtiğini belirtmektedir. Özbek'in "klasik" saltanatının 16. yüzyıldaki Osmanlı Sultanı Muhteşem Süleyman'ın saltanatı kadar iyi bilindiğini söyleyerek onun gerçek saltanatı olan 1312-1341'den ziyade 1336-7'den 1365'e kadar saltanat sürdüğünü ifade ederek, hem Orta Çağlardaki hem de modern zamanlardaki okurlarının inancını sarsmıştır. Çok kısa süren Tinibek'in saltanatından sonra, Özbek'in uzun süre hüküm süren halefi Canıbek (1341-1357) saltanata gelmiş ve onu da Berdibek (1357-1359) takip etmiştir. Bu kaynaktaki isimleri verilen emirlerin çoğunun isimlerinin benzerlerine bir başka kaynaktaki rastlamak mümkün değildir. (Toğlubey, Muksan, Moğulbuğa, Ahmed, Nanguday ve "emirler emiri" Moğulbuğa oğlu İlyas.)

Bilim adamlarının çoğu Natanzi'nin Orda ulusunun tarih kayıtlarını, onun Ak Orda ile Gök Orda'yı birbirine karıştırmaktan kaynaklanan hatalarını tashih ettikten sonra kabul etmektedirler. Natanzi'nin inandırıcılığına dair daha önce verdiğimiz tartışmaları hatırlatarak, Müntesab'ü-tavaris'i Orda ulusunun tarihi hakkında "tek/eşsiz" kaynak olarak kullanıp da hata yapmamayı haklı göstermek mümkün müdür? Kısacası, Orda ulusunun daha sonraki tarihi hakkındaki Natanzi'nin kayıtları şöyledir. Nogay'ın oğlu Sasibuğa (yukarıda belirtildiği gibi, Reşidüddin onu sadece Bayan'ın bir oğlu olarak bilmektedir) 30 yıl boyunca yani 1320-1 yılındaki ölümüne değin "Ak Ordu"yu (doğudaki Gök Orda) yönetmiştir.

Sasibuğa'nın yerine oğlu Erzen geçmiştir, Erzen ülkeyi 1344-5 yılında ölünceye kadar 25 yıl boyunca yönetmiştir ve öldükten sonra Sıgnak'a defnedilmiştir. Onu da kısa bir süre için Mübarek Hoca takip etmiştir, Mübarek Hoca tahtta sadece altı ay kalabilmiştir. Bir sonraki hükümdar, Canıbek'in (Natanzi'nin kayıtlarına göre henüz yönetime gelmediği tahmin edilmektedir) emri ile kardeşi Çimtay olmuştur ve 17 yıl boyunca hüküm sürmüştür (yani 1361 yılına kadar) . Babasının yaşadığı dönemde "Gök Ordu"yu (Batı ya da Ak Ordu) yönetmek isteyen oğlu Urus Han onu takip etmiştir. Bu sıralamayı doğrulayacak çok az yazılı kanıt bulunmaktadır, ancak Yakubovskiy 19. yüzyılda P. Savle'ev tarafından yayınlanan nümizmatik kanıtları açıklamaktadır.

Bu kişilerin Cengiz soyundan gelen hanlar olarak mı yoksa başka çeşit yöneticiler olarak mı bu sikkeleri döktürdükleri sorusuna bu bir dizi sikkeden hareketle cevap verilemeyeceğini önemle not etmek gerekir.

Kanıtlar da kafa karıştırıcı türdendir: Yakubovskiy'e göre, Mübarek Hoca kendi adına sikke bastıran ilk kişidir, bunun anlamı ise onun, batının başkenti Saray'daki Han'dan

bağımsızlığını ilan eden "Ak Ordu"nın (doğu Gök Ordu) ilk hanı olduğudur. Fakat bunun en önemli neticesi ve diğer yazılı kanıt şudur ki, ikinci bir tablodaki verilere cevap olarak, Yakubovskiy bile -ki O, Natanzi'nin Altın Ordu tarihi üzerine yazdığı eseri bilimsel düşünceye tanıtan kişidir- Natanzi'nin "Ak Ordu" (doğu ya da Gök Ordu) yöneticilerine dair kronolojisini radikal bir şekilde değiştirmeye ihtiyaç duymuştur.¹³

Kara Ölüm ve Altın Ordu'nun Çöküşü

Altın Ordu tarihinin son aşaması, "Huzursuzluk Zamanı" olarak adlandırılan dönemde Altın Ordu'nun batı yarısının dağılması ile başlamıştır. Canıbek oğlu ve halefi Berdibek (1357-1359) tarafından öldürülünce, ki daha sonra kendisi de bir cinayete kurban gitmiştir, Altın Ordu'nun ya da daha doğrusu batı yarısının toprak ve siyasi bütünlüğü tamamen bozulmuştu. Bu çöküşün altında yatan sebebin izleri ise Kara Ölümün (veba-taun) Altın Ordu topraklarında ilk ortaya çıktığı Canıbek'in saltanatı dönemine kadar uzanmaktadır. Takip eden yıllarda, bir dizi han bölgesel iktidar için birbirleriyle mücadele edip durdu ta ki Toktamış'ın işgalleri aracılığıyla 1370'ler-1380'lerde düzen tekrar sağlanana kadar. Ancak, bu yeni düzen nihai olarak Altın Ordu'nun iki ayrı kesiminin toprak açısından ve siyasi olarak birleşmesi anlamına geliyordu (ya da bu topraklar üzerindeki siyasi kontrolü yeniden dağıtmak), çünkü batı yarısının yeni hükümlerleri aslında doğu yarısındandı.

Bilim adamları Altın Ordu'nun yıkılışına dair farklı tarihler ileri sürmektedirler. En eski bir yaklaşım, 1380 yılında Rusların Kulikova kutbunda Mamay'ın güçlerini yenilgiye uğratmasını Ruslar üzerindeki "Tatar Boyunduruğu"nu yıkan ve Altın Ordu'yu sona erdiren en erken tarih olarak görmektedir. Daha sonraları, arkeoloji merkezli bilim adamları, Altın Ordu'nun sonunun 1395'te Timur'un seferleri sonucu olduğunu görmüşlerdir. Başka bilim adamları da, yıkılış tarihini "Ugra Nehrinde Duruş" tarihi olan 1480 olarak ifade etmektedir. Kazan (1552), Astrahan (1556) ve Kırım (1774) gibi takip eden değişik hanlıkların 16.-18. yüzyıllarda sona ermesi de Altın Ordu'nun yok oluş tarihi olarak gösterilebilir. Bu çalışma ise oldukça farklı bir yaklaşım sergilemektedir: Bu çalışma orijinal Altın Ordu'nun ani ve beklenmedik bir şekilde 1359'da Berdibek'in ölümünden sonra sona erdiğini kabul etmektedir, bu dönem Altın Ordu'nun "Huzursuzluk Zamanı" olarak adlandırılan döneme girdiği zamandır. Bu doğrudan, o dönemde baş göstermiş olan veba salgınının bir sonucudur. Veba salgını ilk olarak 1340'larda Altın Ordu'da görülmüştür.¹⁴ Berdibek'in ölümü üzerine merkezi otoritenin çökmesini müteakip, 14. yüzyılın sonları ve 15. yüzyılın başlarında Altın Ordu topraklarında yeni bir siyasi durum oluşmaya başladı. Bu yeni siyasi durum, kabile bağlılıklarının değişmesi ve Altın Ordu'nun eski toprakları üzerinde bir dizi küçük bölgesel güç odaklarının yaratılmasıyla karakterize edilmektedir.

Bir başka yerde ifade ettiğim gibi Kara Ölüm, Orta Asya'yı henüz 1340'lar kadar erken bir tarihte kasıp kavurmaya başlamıştı. Makrizi'ye göre, veba salgını Özbek'in topraklarına 1341-2 yılında ulaştı. Bu salgın, Saray ve Astrahan da dahil olmak üzere Altın Ordu şehirlerini vurdu. Salgın Astrahan'dan yayılarak Kafkaslar üzerinden Azerbaycan'a ve Ermenistan'a ulaştı. Kırım'daki İtalyan ticaret merkezleri Kara Ölüm'ün Orta Doğu ve Avrupa'ya geçiş noktası oldu. İtalyan tacirler 1343 yılında Tana'dan (Azak) sürüldüler ve surlarla çevrili olan Kefe şehrinde 1343 yılında kuşatma altına alındılar, yine 1345-1346 yılları arasında da kuşatmaya devam ettiler. 1345-1346 kuşatması sırasında, veba salgını Altın Ordu'nun diğer kısımlarında olduğu gibi Moğol ordusunda da kendini gösterdi. Güçlü direnişleri sayesinde, muhtemelen de kuşatmayı yapan ordunun zayıflayan durumu sayesinde Cenovalılar kuşatmayı kaldırmayı başardı. Bu Cenovalıların çoğu İstanbul'a kaçtı ve doğal olarak enfeksiyonu beraberlerinde bu şehre de taşıdılar. 1347 yılı civarında,

salgın İtalya ve Mısır'a ulaşmıştı. Kara Ölüm'ün dehşeti şimdi Avrupa ve Ortadoğu'nun üzerindeydi.

İbn'ül-Verdi'ye göre, salgın "Özbek'in ülkesi"ne 747 Receb'inde yani 1346 yılının Ekim ve Kasım aylarında ulaştı, köyler ve kasabalarda yaşayanlar buraları boşalttı. Aynı kitap Kırım'dan bir kadiya atfen tahminen 85.000 kişinin öldüğünü bildirmektedir. Bunlara ilave deliller batıya Rus topraklarından gelmektedir, çünkü oradaki vakayinameler, Rusya'nın bir ucundan diğer ucuna kadar bulunan şehirlerde yüksek ölüm oranlarının eşlik ettiği pek çok salgın olayından bahsetmektedir. 1349'da ilk veba vakasının Polotsk'da gözükmesini müteakip, salgın 1352 yılında Pskov, Novgorod, Smolensk, Kiev, Chernigov, Suzdal "ve bütün Rus ülkesine" yayıldı ve nihayet 1353 yılında Moskova'ya ulaştı. Salgın Pskov'a 1360 yılında yeniden uğradı, 1364-1366 yıllarında ise Nijniy Novgorod ve kuzeydoğu Rusya'nın bütün büyük şehirlerine yayıldı.

Daha pek çok salgın kaynaklarda belgelenmiştir. 1352 ve 1364 yılları arasında, Rus kaynaklarındaki önemli gözlemler Rus topraklarındaki Kara Ölüm'e kıymetli bir teyit imkanı sağlarken, uzantıları Altın Ordu'ya varan bu salgının veba olduğu var sayılmaktadır. Batı Avrupa'da bile veba salgınının tam simptomolojisini tanımlama sorunsalı aşırı derecede önemlidir.

Salgının ilk dalgasının en erken 1349 yılında vurduğu bilinmesine rağmen, pek çok bilim adamı tarafından Rusya'ya batıdan ulaştığı görüşü kabul edilmektedir bu salgının güneyden, yani Kırım gibi salgından etkilenmiş Altın Ordu topraklarından gelmiş olup olamayacağı üzerinde hala bazı soru işaretleri bulunmaktadır.

Buna ilaveten, Rus kaynakları 14. yüzyılda Altın Ordu'da birkaç kez daha Kara Ölüm vakaları olduğunu doğrulamaktadır. 1364 salgın dalgasının Saray'dan başladığı, 1374 dalgasının ise sadece "bütün Rus toprakları"ni vurmamakla kalmayıp, Altın Ordu'yu da kasıp kavurduğu söylenmektedir. 14. yüzyıldaki son bir salgın dalgası 1396 yılında yeniden Altın Ordu'yu vurdu. 1346 yılında Altın Ordu'nun güneyindeki Kara Ölüm'ün başlangıçtaki etkisi üzerine kanıtlara baktığımızda, muhtemel bir dalganın 1349'da kuzeye doğru yayıldığını söyleyebiliriz. Ayrıca, salgının 1364, 1374 ve 1396 yıllarında Altın Ordu'daki başka yerlere ulaştığının ispatlanmasından yola çıkarak, ben, Kara Ölüm'ün bu dönemde Altın Ordu'nun batı topraklarının tamamını olmasa bile çoğunu ziyaret ettiğini varsaymanın akla yatkın olacağını düşünüyorum. Ayrıca, bir Kara Ölüm dalgasının 1357-1358'de İdil Bulgar Devleti'ni vurduğuna dair bir hipotezde bulunmak için şartların ifade ettiği yeterli deliller mevcuttur, öyle ki bu salgın İdil Bulgar dilinin sonunu getirmiştir.

Kara Ölüm'ün muhtemel sonuçları büyük ölçekli nüfus kayıplarını, siyasi yapılardaki istikrarsızlıkları, kültürel ve teknolojik gerilemeyi, enflasyonu, ve nüfus baskısını kapsamaktadır. Şüphesiz, Kara Ölüm'ün Altın Ordu ve Orta Asya toprakları üzerinde yaşayan nüfus üzerindeki etkileri korkunç olmalıydı. Kara Ölüm'ün Altın Ordu'nun güney bölgelerindeki pek çok nüfus merkezlerine uğradığını daha önce görmüştük. Sadece bir dalga sırasında, yalnızca Kırım'da 85.000 kişinin öldüğüne dair iyi bilinen bir rakamı da yukarıda not etmiştim. Daha önce bahsettiğim Makrizi'nin aynı eserinde, Kara Ölüm'ün Orta Doğu'ya ulaşmasından önce step bölgesinde sebep olduğu nüfus kayıplarından da bahsedilmektedir. Salgının yeniden ortaya çıkması, Avrupa, Rusya ve Ortadoğu'da şimdi hayatın bir gerçeği iken, Altın Ordu'da halihazırda kötü olan durumun daha da kötüleşmesine hizmet etmekteydi. Şayet böyle devam eden demografik etkiler Altın Ordu için kabul edilecek olursa, o zaman 1340'larda Altın Ordu'nun nüfusu sadece uzun bir

dönem için tedrici bir düşüşün başlangıcında olabilirdi.

Altın ordu vakasında, merkezi otoritedeki toplam parçalanmanın, 1345-1346 ya da daha erken bir tarihte, bu ülkede patlak veren Kara Ölüm salgınını takip eden dönemde olduğu ileri sürülebilir. Yönetici elit tabakasından ölümlerin Altın Ordu devleti üzerindeki etkisi Rusya üzerindeki etkisinden çok daha büyük olmuştur, çünkü Altın Ordu'nun merkezi otoritesi devlet içindeki değişik sosyo-politik grupların uzlaşmasına dayanmaktaydı. Genellikle, Altın Ordu'nun siyasi birliği dört büyük yönetici kabile ile Han arasındaki ilişki sayesinde korunmaktaydı ve bu siyasi bağlar genellikle evlilik ittifakları ile sağlanılmaktaydı. Devlet içindeki fraksiyonlar arasındaki olağan iktidar mücadeleleri, kendi soylarını kabiledede, hanedanda ya da her bir kabiledede başa getirmek isteyenler tarafından yapılmaktaydı. Soy ağacında kimin nereye konulacağına büyük ölçüde hanedanın ya da kabilenin başı olma statüsüne sahip olanlar karar verirlerdi. Şayet veba salgını bir ya da daha fazla yönetici soyun önde gelen üyelerinin sayısını aniden önemli oranda azalttıysa, bu tür soylar tamamen kaosa düşmüş olabilir. Altın Ordu'da olan da tam bu idi. Berdibek'in ölümünü müteakip dört büyük kabile liderinden her biri Hanlık pozisyonu için Cengizogulları hanedanının başka bir üyesini desteklemekteydi ve bu çatışmaya herhangi bir uzun dönemli bir çözüm bulamıyorlardı. Bu olaylarla Altın Ordu devletinin siyasi bütünlüğü nihai olarak kaybedildi. Bu sebepten dolayı, bu dönemde Altın Ordu'nun geleneksel siyasi yapılarının pek çoğunun yıkılmasında Kara Ölüm'ün ana unsur olduğunu savunuyorum.

İkinci Altın Ordu

Cengiz soyundan gelenlerin Batı Avrasya'daki yönetimlerinin iki ilave dönemi daha bulunmaktadır. 13.-14. yüzyıllardaki erken dönem Altın Ordu devletinin farklı olan durumu ile radikal bir şekilde ayırım koyabilmek için daha sonraki bu iki döneme dair en iyi terim "İkinci Altın Ordu"dur. Aslında, 15. yüzyılın temel özelliği 14. yüzyılın bir devamı olmamasıdır. İkinci Altın Ordu'nun (15. yüzyıl ile 16. yüzyılın ortalarına kadar) ilk döneminde, Altın Ordu'nun eski batı yarısının geriye kalan ve 15. yüzyılda "Büyük Ordu" diye bilinen, çekirdeği/özü, eski batı yarısı toprakları üzerinde varlığını sürdüren pek çok bölgesel hanlıktan sadece biriydi. Diğer yeni bölgesel güç odakları, ki ben bunların çoğunun devletin orijinal doğu yarısının soyundan olduklarına inanıyorum, Kazan,¹⁵ Kasım,¹⁶ Kırım,¹⁷ Astrahan¹⁸ ve Sibiryaya kadar Nogay Ordu¹⁹ gibi diğer siyasi gruplaşmalar da yeni kurulan hanlıklara dahildi.

5. yüzyıldan 16. yüzyılın ortalarına kadar olan dönem, aynı zamanda güç dengesinde de önemli değişimlerin yaşanmasına şahit oldu ve bu gelişmeler sonucunda Rus Prenslikleri ve Orta Avrupa devletleri İkinci Altın Ordu'nun kendisi içindeki yerel mücadelelerde yeni bir rol iddiasında bulundular. Bu, bazı bilim adamları tarafından "Tatar Boyunduruğu"nun sona erdirilmesi tarihi olarak ileri sürülen ve "Ugra Nehrinde Duruş" (1480) olarak adlandırılan olayı da içermektedir. Böylece, 14. yüzyılın sonları-15. yüzyılın başlarından 16. yüzyılın ortalarına kadar olan olayları, Kazan (1552) ve Astrahan (1556) Hanlıklarının çöküşü ve Rusya'nın Sibiryaya girişini ayrı bir dönem olarak kabul etmeye değer.

İkinci Altın Orda'nın (16. yüzyılın ortaları-18 yüzyıl) iki ayrı döneminin ikinci kısmı, Kasım Hanlığı ve Kırım Hanlığı'nın daha ileri tarihini kapsamaktadır. Ryazan yakınlarındaki Kasım Hanlığı 15. yüzyılda henüz yeni kurulmuşken sona ermiştir: bu hanlık Moskova'nın hizmetine girmiştir.

1475 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile birleşen Kırım Hanlığı, Altın Ordu'nun doğrudan devamı olan son devlettir. Kırım Hanlığı'nın 18. yüzyılın sonunda Rusya tarafından işgal edilmesi, Cengiz Han'ın soyundan gelenler tarafından kendi orijinal toprakları üzerinde yönetilen eski Moğol Cihan İmparatorluğu'nun son devletinin de sonunu getirmiştir.

Prof. Dr. Uli SCHAMİLOĞLU

Wisconsin Üniversitesi Madison / A.B.D

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 8 Sayfa: 412-428

Dipnotlar :

1. Bakınız, J. Hammer-Purgstall, Geschichte der Goldenen Horde, das ist der Mongolen in Russland (Pesth, 1840); B. Spuler, Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502 (Wiesbaden, 19652); B. D. Grekov and A. Yu. Yakubovskiy, Zolotaya Orda i ee padenie (Moscow-Leningrad, 1950); A. N. Nasonov, Mongoli i Rus' (Istoriya tatarskoy politiki no Rusi) (Moscow- Leningrad, 1940/The Hague-Paris, 1969); G. Vernadsky, The Mongols and Russia, A History of Russia, iii (New Haven, 1953); M. G. Safargaliev, Raspad Zolotoy Ordı, Uçenie zapiski Mordovskogo gosudarstvennogo universiteta 11 (Saransk, 1960); G. A. Fedorov-Davidov, Obp çestvenniy stroy Zolotoy Ordı (Moscow, 1973); M. Kafaly, Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri (Istanbul, 1976); V. L. Egorov, İstoriçeskaya geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV vv. (Moscow, 1985); C. J. Halperin, Russia and the Golden Horde. The Mongol Impact on Medieval Russian History (Bloomington, 1985); I. Vâsâry, Az Arany Horda (Budapest, 1986); D. DeWeese, Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition (University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 1994); and other works. Many of the Arabic and Persian sources cited here are collected in V. G. Tizengauzen, Sbornik Materialov otnosyap çixsya k İstorii Zolotoy ordı, i: Izvleçeniya iz soçineniy arabskix (St. Petersburg, 1884); and V. G. Tizengauzen, ed. A. A. Romaskeviç and S. L. Voliniy, Sbornik Materialov Otnosyapçixsyak İstorii Zolotoy Ordı, ii: Izvleçeniya iz Persidskix Soçineniy (Moscow-Leningrad, 1941). Tarapça kaynakların ilk cildi Fransızca başlığı ile de bilinmektedir Recueil de Materiaux Relatifs À l'histoire de la Horde d'or. Bu eserin birinci cildinin ilk yarısının İ. H. İzmirli tarafından yapılmış Türkçe tercümesi de mevcuttur, Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler (Istanbul, 1941). Bu bölüm Uli Schamiloglu bahsi geçen eserine dayanmaktadır, The Golden Horde: Economy, Society, and Civilization in Western Eurasia, Thirteenth-Fourteenth Centuries (Madison: Turko-Tatar Press, in press). Tam referanslar ve bu bölümde ifade edilmeyecek pek çok ilave konu için bakınız bu esere.
2. Türkçe'de Altın orda (çağdaş Kazan Tatarcası'nda Altın urda).
3. G. A. Bogatova, "Zolotaya Orda", Russkaya reç' 1970: 1, p. 76; and V. P. Yudin, "Ordı: Belaya, Sinyaya, Seraya, Zolotaya", Kazaxstan, Srednyaya i Tsentral'naya Aziya v XVI-XVIII vv., ed. B. A. Tulepbaev (Alma-Ata, 1983), pp. 106-165.
4. See Uli Schamiloglu, "The Formation of a Tatar Historical Consciousness: Şihabaddin Marcani and The Image of the Golden Horde", Central Asian Survey 9: 2 (1990), pp. 39-49.
5. V. V. Vel'yaminov-Zernov, Izsledovanie o kasimovskix tsaryax i tsareviçax, ii, Trudı Vostoçnago Otdeleniya Imperatorskago Russkago Arxeologičeskago Obe çestva 10 (St. Petersburg, 1864), pp. 411-437; V. E. Siroeçkovskiy, "Muxammed-Geray i ego vassalı", Uçenie zapiski Moskovskogo ordena Lenina Gosudarstvennogo Universiteta im. M. V. Lomonosova 61: İstoriya 2 (1940), pp. 3-71; E. L. Keenan, Jr., "Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy", Slavic Review 26 (1967), pp. 548-558; H. Inalcik, "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I", Harvard Ukrainian Studies 3-4/i (1979-1980), pp. 445-466; B. F. Manz, "The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532", Harvard Ukrainian Studies 2 (1978-1979), pp. 282-309; J. Pelenski, Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology (1438- 1560s) (The Hague-Paris, 1974), pp. 1-61; Uli Schamiloglu, "The Qaraçy Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire", Archivum Eurasiae Medii Aevi 4 (1984), pp. 283-297; and "Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde", Ph. D. dissertation (Columbia University, 1986).
6. J. Richard, "La Conversion de Berke et les debuts de l'islamisation de la Horde d'Or", Revue des Etudes İslamiques 35 (1967), pp. 173-184; I. Vasary, "History and Legend in Berke Khan's Conversion to İslam", Aspects of Altaic Civilization III, ed. D. Sinor, Uralic and Altaic Series 145 (Bloomington, 1990), pp. 230-252; M. I. Waley, "A Kubrawı Manual of Sufism: The Fusûs al-âdâb of Yahyâ Bâkharzı", The Legacy of Mediaeval Persian Sufism, ed. L. Lewisohn (New York, 1992), pp. 289-310; and DeWeese, Islamization and Native Religion, p. 83ff.
7. Yazıtlar hakkında bakınız, A. Rona-Tas and S. Fodor, Epigraphica bulgarica, Studia Uralo-Altaica 1 (Szeged, 1973); and F. S. Xakimzyanov, Yazık Apitafiy Voljskix Bulgar (Moscow, 1978); Âpigrafiçeskie Pamyatniki

Voljskoy Bulgarii i ix yazık (Moscow, 1987).

8. See Rona-Tas and Fodor Epigraphica Bulgarica, pp. 38-40, bu bölgedeki Arapça yazıların tarihleri hakkında. Ayrıca bakınız A. G. Muxamadiyev, Bulgaro-tatarskaya monetnaya sistema XII-XV vv. (Moscow, 1983), pp. 22-40 on Volga Bulgarian coinage.
9. D. G. Muxametp in and F. S. Xakimzyanov, Âpigrafiçeskie Pamyatniki Goroda bulgara (Kazan, 1987), pp. 120.
10. T. T. Allsen, "The Princes of the Left Hand: An Introduction to the History of the Ulus of Orda in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries", Archivum Eurasiae Medii Aevi 5 (1985 [1987]), pp. 5-40.
11. Natanzi's eserinin eleştirileri için bakınız Safargaliev, Rspad Zolotoy Ordı, p. 114 ff. ; ve Yudin, "Ordı: Belaya, Sinyaya, Seraya, Zolotaya", pp. 125-126 ve burada alıntılanan literatür.
12. Grekov and Yakubovskiy, Zolotaya Orda i ee Padenie, Index under "Anonim Iskendera.
13. Grekov & Yakubovskiy, Zolotaya Orda i ee Padenie, pp. 310-317.
14. Türk tarihinde Kara Ölüm hakkındaki görüşlerimi takip eden eserde açıkladım; "The End of Volga Bulgarian", Varia Eurasistica. Festschrift für Professor Andras Rona-Tas (Szeged, 1991), pp. 157-163; "Preliminary Remarks on the Role of Disease in the History of the Golden Horde", Central Asian Survey 12: 4 (1993), pp. 447-457; "The Rise of the Ottoman Empire? Observations on the Black Death in Medieval Anatolia and its Impact on Turkish Civilization" (in press); and in Chapter 9 of The Golden Horde: Economy, Society, and Civilization in Western Eurasia, Thirteenth-Fourteenth Centuries.
15. Kazan hanlığı hakkında bakınız M. Xudyakov, Oçerki po İstorii Kazanskogo Xanstva (Kazan, 1923); E. L. Keenan, Jr., "Muscovy and Kazan' 1445-1552: A Study in Steppe Politics", Ph. D. dissertation (Harvard University, 1965); "Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy"; and Pelenski, Russia and Kazan.
16. Kasımoğulları hanlığı için bakınız, Vel'yaminov-Zernov, Izsledovanie o Kasimovskix Tsaryax i Tsareviçax.
17. Kırım hanlığı hakkında bakınız, V. D. Smirnov, Krımskoe Xanstvo Pod Verxovenstvom Ottomanskoy Portı do Naçala XVIII Veka (St. Petersburg, 1887); Siroeçkovskiy, "Muxammed-Geray i ego vassalı"; H. Inalcık, "Kırım", İslam Ansiklopedisi, vi (Istanbul, 1955), pp. 746-756; "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I"; A. Bennigsen et al., Le khanat de Crımee dans les Archives du Musee du Palais de Topkap y (Paris-The Hague, 1978); and A. W. Fisher, The Crimean Tatars (Stanford, 1978).
18. Astrahan için bkz. A. N. Kurat, IV. -XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve Devletleri (Ankara, 1972).
19. Nogay Ordu için bkz. A. Bennigsen and C. Lemerrier-Quelquejay, "La grande horde Nogay et le probleme des communications entre l'empire ottoman et l'asie centrale en 1552-1556", Turcica 8/ii (1976), pp. 203-236.